

Fatih Camii

HALİM BAKİ KUNTER

A. SAIM ÜLGEN

Fatih Mehmed II. nin fethi müteakip İstanbul'un yüksek bir tepesi üzerine büyük bir cami ile beraber yaptırmış olduğu mimarî manzume bu şehrin son derece dik-kate şayan tarihî âbidelerinden birini teşkil eder.

Sekiz medreseyi, sekiz tetümme medresesini ayrıca *darüşşifa, darüzziyafe* (tabhane), *İmaret, kütüphane, Kârvansaray, hamam* ve saire gibi müstemilâtı ihtiva eyleyen ve çok geniş bir saha kaplayan bu muazzam ve mütenazır mimarî eserin mihrakını teşkil eden Fatih camiini ve buna dair intişar etmiş olan yazıları umumî bir tetkike tâbi tutmağı ötedenberi istiyordum. Tarihî bir mevzu olmaktan, san'at ve estetik bahislerinin umumî çerçevesinden çıkarak bir ihtisas işi halini alan, bundan başka plân ve makta' çizilmesini de icap ettiren bu çalışmada bilgisi kadar ruhundaki san'at heyecanı ve görüşü kuvvetli bir arkadaşla elbirliği yapılması lüzumu kendini gösterdiğinden eski eserlere bağlılığımı ve Türk âbidelerine hayranlığımı bize daha talebelik hayatında iken verdiği eserlerle isbat eyleyen, kabiliyet ve iktidarını çok genç yaşda salâhiyetli üstamlara teslim ettirmeğe muvaffak olan Mimar Ali Saim Ülgen' den bu himmeti istedim.

Tarih ve san'at bakımından yüksek bir değer taşıyan bu mimarî manzumeyi Türk san'at eserlerinin güzelliğine ve füsununa gönlünü kaptırmış birer âşık heyecaniyle iyiden iyiye inceledik. Bir yandan âbideyi, öbür yandan şimdiye kadar bu âbide hakkında yazılmış veya çizilmiş olan eserleri tetkik eyledik. Bunları birbirleriyle, ortada duran hakikatle veya kalabilen izlerle karşılaştırdık. Uzun uzun düşündük, itinalı ölçüler aldık. Düşündüklerimizi teyid edecek ilmî ve maddî deliller aradık ve bulduk.

Aşağıdaki yazıyı işte böyle uzunca süren bir emeğin, el ve gönül birliğinin mahsulü olarak karilerimize arz etmekteyiz.

Birçok değerlere ve hususiyetlere malik olan Fatih camiinin en güzel taraflarından biri de yüksek bir kıymeti haiz bulunan kapısıdır.

İç ve dışı tamamiyle mermerden yapılmış olan *Tak-Kapı*'nın çok kuvvetli *Selçuk* tesirini tebarüz ettiren haricî sivri kemeri altına ince bir san'at görgüsünün kudretli eliyle imtizaç ettirilen *Bursa kemeri* ve bunların altına dizilmiş olan *istalâktitler* bu güzel heyete mimarî eserlerimiz arasında ve mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Türk san'atkârı bediî duyguları plâstik bir eserde -millî dehanın inkişaf seyrini de göstererek- çok kuvvetli ve güzel bir surette yaşatmıştır. San'at kudreti burada âzamî sadelik içinde asıl ve muhteşem bir eser yaratmasını bilmiştir. Tarihde eski bir devri kapayıp yenisini açan büyük bir zaferin gönüllere verdiği heyecanı duymuş olan san'atkâr bu kapıyı denilebilir ki yalnız cami için değil belki tarihin ve Türklerin girdiği yeni devir için de bir medhal olarak inşa etmiş; büyük zaferin hatırasını yaşatacak, onu nesillere ulaştıracak bir zafer takı gibi yükseltmiştir. Türklüğün, her yerde kendini gösteren, yüksek kudreti önünde saygı ile eğilerek onun altından geçer ve mevzuumuza gireriz.

Halim Baki Kunter

Fatih camii İstanbulun en eski âbidelerinden biridir. İstanbulun fethinden dokuz sene sonra yani 1462 (867) yılda inşasına başlanılan bu mühim eserin yapısı sekiz se-

ne devam etmiş ve 1470 (875) tarihinde nihayet bulmuştur.

1179 tarihindeki büyük zelzelede mimar *Eski Sinan*' ın sekiz yılda yapmış ol-

duğu ilk Fatih caminin büyük kubbesi, türbe ve sair aksamı sakatlandığından Mustafa III. ün emrile caminin yalnız harım kısmı tamamen yıkılıp mihrap tarafına doğru ileri götürülmüş ve Sultan Ahmet Camii plânı tatbik edilerek inşaata yeniden başlanmıştır. Fatih camii bu suretle eski şeklini kaybettiği gibi Edirne'de çok mütekâmil bir veçhe gösteren ve Koca Sinan'a gelinceye kadar hiç bir san'atkâr tarafından istifade edilmeğe cesaret gösterilemeyen üç şerefeli cami dahi san'at müdekkikleri tarafından bu eser gibi tetkik edilmeden geçilmiş olduğundan İstanbul'da umamî karakter itibarile Ayasofyaya benzeyen Beyazıt Camii (1501 - 1506) Türk mimarisinde birdenbire doğan bir eser olarak telâkki edilmiştir. Bu sebeple İstanbul'a gelen Türk san'atkârlarının Bizans'ın Ayasofyasının azamî tesiri altında kaldıkları kanaati hasıl olmuştur. Halbuki Bursa, Edirne ve İstanbul'daki eserler kronoloji dahilinde iyice tetkik edildiği takdirde inşa tarzı ve mimarî karakteri itibarile Ayasofyadan çok ayrı hususiyetler gösteren Üç Şerefeli Camii meydana çıkar (1432). Bir takım üstün vasıflar taşıyan böyle bir eseri mimarî tarihimizde Ayasofyanın tesiri altında kalmadan Selçuk san'atının kuvvetli unsurlarile beslenmiş bir Türk mimarı ibda etmiştir. Bunu takip eden âbidelerimizde vücut bulan tekâmül hiç de hayretle karşılanacak bir hâdise değildir. Bu tekâmülü Ayasofyanın tesirine atfetmek de gayretkeşlikten ibarettir. Fatih camii hakkındaki etüdü hazırlarken bu cami hakkında bundan evvel intişar etmiş olan yazırlarla bu camiden bilmünasebe bahseden yazırları ve yine bu camiye aid resimleri tetkik ettik. Bunlar da şunlardır:

1 — *لوامع النور في ظلمة اطلس مينور* — Nurosmaniye kütüphanesi.

2 — *حديقة الجوامع*, 1281.

3 — *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt. I, S. 138-140.

4 — Dr. Ağaoğlu Mehmet, *Fatih camisinin şekli aslisi*, (Hayat Mecmuası, No. 45, sene 1927).

5 — *بيان منازل سفر عراقين سلطان سليمان خان* — Matrakci Nasuh, H. 944, *Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi*.

6 — *Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi* (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) tarihi, H. 1083, fiş No. 1029.

7 — *Suyolu Haritası, Köprülü Kütüphanesi* (Fazıl Ahmet Paşa kısmı) fiş No. 1027.

8 — Halil Ethem Eldem, *Camilerimiz*.

9 — Celâl Esad, *Türk San'atı*, 1928.

10 — Dr. Süheyl, *Fatih Darüşşifası*, 1932.

11 — Sir William Stirling Maxwell Bart, *The Turksin*, MDXXIII Lóndon, MDCCCLXXIII.

12 — *Byzantion* (Die Apostolkirche und die Mehmedije zu Konstantinopel - K. Wulzinger), Paris. 1932.

13 — A. Gabriel, *Les Mosquées de Constantinople*, Paris. 1926.

14 — C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopel*, Berlin. 1912.

15 — C. Gurlitt, *Orientalisches Archiv I*, Berlin. 1912.

Bunlardan Wulzinger'in *Byzantion*'daki yazısı 32 sahife tutan uzunca bir tetkikdir. Ve etüdlerin içinde en etraflısı ve muahharıdır. Wulzinger yukarıda sayılan me hazların hemen hepsini görmesine rağmen binayı yerinde kuvvetle tetkik etmediği ve Havariyun kilisesinin üstüne yapıldığı iddiasını ileri sürerek buna tamamen inandığı için bir çok noktalarda yanlış hükümlere varmıştır.

Bugüne kadar yazılan bütün yazıların tenkidini ihtiva eden bu makalenin iyice tetkik ve mukayesesini yapmakla bu bina üzerine yürütülen bilcümle mülâhazaları da tenkit ve mütalâa etmiş olacağız.

Ayrıca bugüne kadar nazarı itibare alınmayan noktaları da tebarüz ettirmeğe çalışacağız.

ESKİ FATİH CAMİSİNİN EVSAFI

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında Mimar Eski Sinan (1) tarafından yapılan bu cami Türk mimarî tarihinde mimar Koca Sinan'ın devrine kadar devam eden zincirleme tekâmülün çok karakteristik bir halkası idi. Bugün mevcut cami eskisin-

(1) Eski Fatih caminin mimarı hakkında bir çok fikirler ileri sürülmüştür. Mehmet Ağaoğlu tarafından yazılan makale M. Wulzinger

den harim ve haricî kitle itibarile çok farklıdır.

Eski tarihlerde ve *حديقة الجوامع* nam eserinde eski binanın temellerine kadar hedm edilip yeniden inşa edildiği yazılıdır. Halbuki bazı kısımları muhafaza edilmiştir. Ve bunlar bugün elimizde çok mühim birer vesika ve mukayese unsurudur.

Eski Fatih Camii *Evliya Çelebinin* verdiği malûmata, *Suyolları haritasında* ve *Matrakçı Nasuh*'daki resimlere göre büyük ve tam bir kubbe ile örtülmüş olup mihrap üstüne bir yarım kubbe inşa edilmiştir.

Caminin hariminde büyük kubbeyi ve mihrap yarım kubbesini tutan, cenah kemerlerinin istinat ettiği, iki büyük pilpaye ile iki mermer sütun cenahları orta kısımdan ayırmakta idi. Bu cenahların üstleri, tanburları yüksek (2) üçer kubbe ile örtülmüş ve son cemaat mahalli revaklı bir avlu ile çevrilmişti. Bu şeklin müşahhas bir nümunesini Beyazıd camiinde bazı noktaları hafz ile temin edebiliriz. Bu vesile ile de şunu arz etmek lâzımgelir ki İstanbulda *Beyazıd Camii*, Aya-sofyanın tesiri altında bir karakter kazanmış

ger tarafından tenkit edilirken hiç vesika zikredilmeksizin *Christodulos* adında Yunanlı bir mimar zikredilerek *Mehmet Ağaoğlu*'nun eski Sinan mimar gösterdiği, bu Yunanlı mimarı ikinci plâna aldığı kaydediliyor, ve bu bir gayretkeşlik telâkkî ediliyor. Halbuki böyle bir san'atkâra *Demeter Kantımiri*'nin Osmanlı Tarihinden başka bir vesikada rastlayamadığımız gibi *تواريخ*

آل عثمان da Fatih camisinin mimarı olarak serahatle *Sinan* adı zikredilmiştir.

Mimar Eski Sinan'ın vakıf kayıtlar arşivinde müseccel iki tane vakfiyesi vardır. Biri evallî rebîülahır 869 diğeri evallî rebîülevvel 873 tarihli'dir.

Kızıtaşı mahallesinde bir mescid ile bir mektep ve bir zaviye ve bunların idaresi için bazı akarat vakfeylemiştir. Vakfiyede vâkıfın adı şu suretle yazılıdır: *سنان الدين يوسف بن عبد الله العتيق المعمار*

İlk Fatih camii mimarına verilen *Atik Sinan* adının bu zatı mimar *Koca Sinan*'dan ayırmak için kullanılmış olmadığı Mimar *Koca Sinan*dan çok evvel yazılan vakfiyeden anlaşılacaktır.

(2) *Matrakçı Nasuh*'un resmine bakınız. Bursa üslubunun İstanbulda imtidat eden bir karakterli olduğuna kanaat getirebiliriz.

ve taazzuv ederek vücut bulmuş değildir. *Fatih camii*ndeki tekemmülle *Beyazıd camii*; *Beyazıd* ve *Çarşanbadaki Sultan Selim camii*lerinin imtizacından da *Sinan Ekolü* doğmuştur.

*Beyazıd camii*nde yanlardaki kollar ve bunların bağlandıkları şimal garp yarım kubbesinin kaldırılmasile *Eski Fatih Camii* vücade gelir; hem de bütün teskilât ve mantığı ile.

Suyolları haritasında mevcut *Fatih, Atik Ali paşa* ve *Beyazıd* camileri resimlerini mukayese edersek yan cephelerinin birbirlerine oldukça müşabih olduklarını görürüz.

Yan cephelerin sağır olamayacağı keyfiyeti de göz önünde tutulursa büyük kubbenin istinat ettiği dört kemerden mihrap cihe-tindeki mihrap üstü yarım kubbelerinin dayanmakta olduğu anlaşılır. Diğer üçünde pencerele açılmış ve dolu kısımlar ikişer kemer ve bir sütun üzerine istinat ettirilmiştir. Halbuki *M. Wulzinger* bu cepheleri tek pencerele ve sağır olarak göstermiştir. Bu zatın makalesindeki resimlerde kubbe biraz daha yüksek görülmektedir. Aynı resimde kubbe tanburu etrafında görülen istinad kemerleri de *Fatih* devrinde mevcut olmıyan inşai elemanlardandır. Halbuki *Fatih, Beyazıd, Atik Ali Paşa* ve hattâ *Edirne'deki Beyazıd* camilerinde bu kemerlere rastlayamayız. İlk defa olarak İstanbulda *Çarşanbadaki Sultan Selim Camii*nde kullanılmış olan bu inşai eleman yukarıda isimlerini saydığımız eserlere sonraki tamirlerde ilâve olunmuştur.

Cenahlardaki ufak kubbelerin tanburları yine bu resimlerde görüldüğü üzere basık değildir. Bunu *Matrakçı Nasuh*'un resminde gördüğümüz gibi *Tabhane medresesinin* dahilinde mevcut oda kubbelerinin hiç değişmemiş olan şekilleri de bu kanaatimizi tevsik eder. Bu kubbelerin tanburları dahilen mainî şekillere taksim edilmiş ve bu cihetle irtifak yüksek tutularak dairevî bir kaide murabba bir plâna irca olunmuştur.

Büyük kubbenin oturtulmuş olduğu şimal garp kemeri de canibî kemerler gibi inşa edilmiş, bu cepheye de pencerele açılmıştır. *Wulzinger*'in resimlerinde ise bu

cephede kısmen geri çekilmiştir. Kanaatimize göre bu cephede kemerlerin istinatgâhları olan ayaklar bulunmakta idi. Büyük kemer esas duvar üzerine ikame edilmişti.

Şadırvan avlusu mustatîlî bir plândadır. Bu günkü ve dünkü şekli arasında hiç bir tahvül olmamıştır. Bugünkü camiin genişlemesi M. Wulzinger'in resimlerine ve izahatına göre bu cihettendir. Halbuki yaptığımız tetkikatın sonunda bu teze zıd bir neticeye varmış bulunduk.

Bu zat, çizmiş olduğu resimlerde mihrap duvarının ibka edildiği kanaatindedir. Bunun sebebi de caminin temellerinin bu mevkide olduğunu kabul ettiği *Havariyun Kilisesinin* duvarları üzerine inşa edilmiş olduğunu isbat etmek iddiasıdır. Bunun için göz önünde mevcut hakikî vesaike istinat etmekten ziyade takribî ve hayalî hesaplara dayanmaktadır. Bu mütalâaları sırasile izah ve tenkid edeceğiz.

M. Wulzinger'in yaptığı hesaplara göre mihrap duvarı yerinde kalmak şartile cami eski vaziyetindeki avludan bir aks kazınarak büyüyor ve murabba avlu mustatîl bir şekil alıyor. Bu kanaati yeknazarda kabul etmek için sebepler yok değildir. Bunlardan üzerinde durulacak en mühim nokta caminin son cemaat yerine açılan cümle kapısının bulunduğu cephenin yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Pencere nishetleri ve kemerler tamamen Türk-Barok üslubunun esaslarını irae eder. Fakat unutmamalı ki caminin büyütilmesini müteakip canibî duvarlarla bu cephenin birleştirilmesi inşâî bakımdan bir çok mahzurlar doğururdu ve belki bu cephede de bazı çatlaklıklar vücut bulmuştu. Bu yüzden bütün duvarların hedmi ve yeniden inşası mevzuubahs olmuş, yalnız şadırvan avlusu ve direkler ibka edilmiş ve hiç değiştirilmeden yeni binaya eklenmiştir.

Bu kanaatimizi tevsik edecek delillere gelince: camiin yan uzunluğuna cephesinde avlu cihetinde dört direk aksını müteakip bir kapı ve altınca aks olarak da daha mürtefi son cemaat direkli mahalli gelir. Bu noktaya dayanmış bulunan eski minare kürsüsü ve kapı kemerleri hiç el sürülmemiş çok temiz XV inci asır Türk mimarî unsurlarını ihtiva eder. Yalnız minarenin kürsü ile beden kısmı arasında gerek taşıklık, gerek

renk itibarile çok büyük fark olduğu gibi sonradan yıkılarak eklenmiş olduğu gözle tefrik olunacak kadar imtizaçsızlık da mevcuttur.

Demek ki minare ile son cemaat mahalindeki direkler yerlerini değiştirmemişler, bu halde binanın bir yarım kubbe ilâvesile ilerlemesi bu cihetten kabil olamamıştır. Binaenaleyh mihrap cihetine doğru bir tahvül olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Bunu tevsik için de bu cephede tetkikatımıza devam edelim.

Türebelerin bugünkü binaları da yeni ve barok tesirlerini havidir. Türebeler avlusunun pencereci duvarlarının cami ile iltisak peyda ettiği nokta üzerinde duralım.

Şorba (Çorba) kapısından itibaren devam edegelen bu duvara açılmış olan pencereci otuzuncusunun kesilmiş ve çerçeve mulürlerinin çekiç darbeleriyle kısmen bozularak bir köşe hissini verecek şekilde 45° kırılmış olduğu görülür. Ölçümüze göre bu noktada hazfedilen parmaklıkları bahçe duvarı penceresi beş tane olmalıdır. Kesilen pencere parmaklıklarının girmiş olduğu delikler halen mevcut olan süve taşı üzerinde görülmektedir. Bu noktada taşlar kısmen yontulmuş ve derzler hariçten sürülen harçla doldurulmuştur.

Bugün mevcut olan bütün bu bakiye ve izlerden anlaşıldığı üzere camiin şadırvan avlusu tarafından değil mihrap duvarı cihetinden ilerlediği inkâr kabul etmez bir hakikattir.

İlk yapılan minareler birer şerefeli ve külâhlı idi. Şakulî nishetlerinin bodur olduğu eski Gravür'lerde görülmektedir. Selçuklulardanberi devam edegelen ve Bursa devrinin de hususiyetlerinden olan bu nisbet farkı İznik ve Bursadaki eserlerde ve İstanbul'da Sultan Ahmetteki *Firuzğa camii* minaresinde görülür.

BUGÜNKÜ FATİH CAMİİ

1765 (1179) tarihindeki büyük zelzelede büyük ve küçük kubbeleri sakatlanan ilk Fatih camiinin Mustafa III. yeniden yapılmasını irade ettiğinden 1767 (1181) de inşaata başlanmış ve 1771 de tamirat sona ermiştir. Bu inşaat sırasında yapılan değişikliği görelim:

Bugünkü heyetile gördüğümüz bu cami plân ve hacim itibarile *Sultan Ahmet camii*nden çok az farklıdır. *Sultan Ahmet camii*nde haricî kitle daha oturaklı ise de kubbenin bıraktığı tesir talî derecededir. Bu eserde ise tanburlar ve haricî inşai tecsimat daha şakulî ve mürtefidir. Dahilde *Sultan Ahmet camii*nin kalın ve yuvarlak fil ayakları yerine murabba plânlı ve daha munis şekilli pilpayeler mevcuttur. Bu ayaklara kemerler daha sade ve basit surette oturtulmuştur. Fakat mimarî nisbetler ve talî şekiller barok üslûbunun çevresinden uzaklaşmamıştır. Yalnız eski mimarî elemanların tertibi ve sivri Türk kemerlerinin, o devirde terk edilmiş olmasına rağmen kullanılması *eski Fatih camii*nin yerine yapılan bu eserin mimarının, eski klâsik san'ata hürmetgâr biri yani bir Türk olduğunu gösterir (3). O yıllarda yapılan *Nuru osmaniye camii* üslûbunun bünyesile, bu bina arasında yapılan mukayese bu kanaatimizi kuvvetlendirir.

M u s t a f a III. tarafından yaptırılan *şimdiki Fatih camii* dört pilpaye üzerine oturtulan bir merkezî tam ve dört canibî yarım kubbe ile örtülmüş murabba plânlı bir binadır. Yarım kubbeler ile yan kemerler arasını örtmek maksadile talî yarım kubbeler inşa edilmiştir. Yan istinat ayakları arasına sıkıştırılmış maksurelerle haricî abdest muslukları, üstü revaklı galeri bu hudud haricinde kalır.

Camiin inşaatı sırasında yapılan hünkâr mahfili ile minber bize XVIII inci asrın ikinci nısfının bütün hususiyetlerini gösterir. Hünkâr mahfilinin mihrap nişi ve minber tezyinatı ile mulûrleri (Moulure) bugün dahi mevcut olan esas mihrabın ve cümle kapısının (4) evsafına hiç benzemez. Bu hu-

(3) Halil Etem Eldem *Camilertmitz* adlı eserinin 31 - 32 nci sahifelerinde *Fatih Camii* hakkında yazdığı satırlarda İkinci *Fatih Camii* mimarının Hacı Ahmed Halife, bina emnelerinin Sarım İbrahim Paşa ile İzzet Mehmed bey, yapı kalfasının Kôr Yani kalfa olduğunu zikrediyor.

(4) Bu gün mevcut olan mihrap ile cümle kapısı ilk binadan kalma nefis san'at eserlerindendir. Cümle kapısı tarafından caminin ilerletilmediğini yukarıda izah ettiğimiz cihetle bu kapının yerinden kaldırılıp yeniden yapılmasına lüzum hasıl olmadığı kabul edilebilirse de mihrap duvarı bir yarım

susiyetler o devirde taş işçiliğinin, mimarî nisbet ve telâkkilerin ne kadar büyük farklar arzettiğine birer delildir.

Camiin dahilî duvarlarında ve kubbelerde görülen tezyinat XIX uncu asrın çirkin kalem işleridir. Bugün yeşil rengile sıvaların altında sezilen nakışlar belki XVIII ci asrda yapılmış olan tezyinatıdır. Minareler, kürsülerinin üst kısımlarından itibaren yeniden inşa edilmiştir. Her biri üçer şerefelidir. 1310 zelzelesine kadar minarelerde yine ahşap külâhlar mevcut iken zelzeleyi müteakip yapılan tamirde külâhlar kesme taşdan ve bugünkü şekillerile inşa edilmişlerdir.

İLK BİNA İLE BUGÜNKÜ BİNANIN MUKAYESESİ

1462 (867) - 1470 (875) yılları arasında mimar eski Sinan tarafından yapılan ilk *Fatih camii* ile 1767 (1181) - 1771 (1185) seneleri içinde M u s t a f a III. tarafından tamir ve inşa ettirilen ikinci *Fatih camii*ni ayrı ayrı izah ettik. Burada bunları birbirleriyle mukayese ederken tekerrürden ictinap edeceğiz.

İlk cami yapılırken; mevcut olan mimarî tekâmülün seyrine ihtiyarsız oyulmuş, bu sebeple günden güne tekemmül eden Türk mimarisinin san'at terakkiyatından güzel bir enmuzec vücut bulmuştu. O zamanki Türk mimarisi daha genç ve klâsik nizamlarını yeni yeni vazetmeğe başlamış olduğu için meydana çıkan eserde devrin tekâmülüne ve kudretinin artmasına misal olacak hususiyetler seziliyor. Tecrübe ile vücut bulan bu eserler müşahhas bir ruh taşıırken daha sonrakilerde san'at mücerred ve klâsik bir veçhe almağa başlıyor.

Halbuki ikinci eser inşa edilirken klâsik san'at telâkkileri artık tarihe karışmış bulunmaktadır. Avrupanın iyi veya kötü tesirleri büyük bir kıymet ve revacedir. Vücut bulacak bir eserin muhakkak o günün modasına uyması lâzımgelmektedir. Fakat ne gariptir ki o günün işçisi dahi elinde kalem, çekiç ve malasile bu modanın bir tatbikatçısı olduğu halde caminin bünyesinde eski binayı hatırlatan tesirlerden kurtulamamıştır.

kubbe kadar ileri götürüldüğünden eski mihrap, ilerleyen duvara nakil ve yeniden inşa olunmuştur.

Onda, kaybettiği şeyi arayan fakat bir türlü bulamıyan bir san'atkârın mütereddit tahassüsleri vardır. Bu eserinde mimarın eski klâsik mimariye üzendığı ve temellerine kadar indirdiğı âbidenin füsûnu içinde kalmış olduğı zannedilir. Fakat bu hissiyata rağmen san'atkârın günün modası tesiri altında bir halita vücade getirdiğı görülür. Mimarî elemanlar zikre değer bir hususiyet arz etmekde ise de nisbetleri klâsik san'ata göre zayıftır. Dahilî teferruat, akant yapraklı başlıklar, dairevî tali kemerler binanın karkteri üzerinde büyük tesirler yapmaktadır. Cümle kapısının haricî sivri kemeri tek merkezli ve mümaslarla çizilmiş olup çok kuvvetli Selçuk teşirini tebarüz ettirmektedir. Bu kemerin kuvvetli inhinası minare kapılarının üstlerinde de mevcuttur.

İçi ve dışı tamamen mermerden yapılmış olan *Tak-Kapın*ın bu nefis kemerinin altındaki Bursa kemeri de çok ince bir san'at görğüsünün kudretli eli ile imtizaç ettirilmiş, altına dizilen istalaktitler bu güzel heyete mimarî tarihimizde mutena bir mevki bahşeylemiştir.

Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhile bu mimarî mahal içinde en kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvanın hususiyeti zikre şayandır.

Bu avluda Beyazîd camiinde görülen tez yinat kalabalığını bulmak kabil değildir. Hatların sükûnu, gerek ufki, gerek şakuli nisbetlerin âhengi Şehzade ve Süleymaniye camilerine yakın bir seviyyededir.

İlk Fatih camiinin harimi müstatilî bir plânda olduğı halde bugünkü şekli murabbaa pek yakındır. *Evlîya Çelebi* eski Fatih camiinin kubbesini tutan dahilî ayaklardan bahsetmemiş ise de canibî somaki direkleri zikretmiştir. *حدیقة الجوامع* bu pilpayeleri Filayağı adı ile kaydediyor. Bu kelimeden muhakkak yuvarlak bir pilpaye inşa edilmiş olduğı anlaşılamaz. Halbuki ilk önce Dr. Mehmet Ağaoğlu, sonra M. Wulzinger çizdikleri resimlerde mihrap yarım kubbesi ile esas büyük kubbeyi tutan ayakları daire şeklinde tersim etmişler ve bu suretle hatâyâ düşmüşlerdir. Sultan Ahmet Camiindeki dairevî ayaklara kadar ve bilhassa İstanbula gelir gelmez köşeli kaideler yerine bu şeklin kullanılmasına ihtimal yoktur. Öyle olsaydı

daha sonraki eserlerde bir çok nûmunelerine rastlardık, nitekim bu camide kullanılan birçok mimarî ve tezyinî elemanları sonraki en üstad mimarlar bile büyük bir değişikliğe lüzum görmeden eserlerinde kullanmışlardır.

Bu vaziyette ilk cami orta sahan itibariyle oldukça mürtefi, cenahlarda ise de oldukça basık idi. Bu şekle göre cami birincisi mihrap yarım kubbesinin alt kaidesi seviyyesinde olmak, merkezi kubbenin istinat ettiğı canibi duvarların ve cümle kapısı duvarının üzerinde bulunmak, diğeri merkezi kubbenin tanbur kaidesinde olmak üzere iki tabakaya taksim edilmiş ve yanlarda fevkanî maksureler ile mahfiller yapılmamış idi. Bugünkü eserde biri, yarım kubbelerin altlarına ilâve olunan daire şeklindeki tali yarım kubbelerin seviyyesinde; diğeri esas kubbe kaidesinde olmak üzere iki kat gezinti yeri vücade getirilmiştir. Mihrap dahilî cephesinden başka diğeri cephelere bir kat mahfiller ilâve olunmuştur.

Eski binada mihrap yarım kubbesi bugünkünden çok daha alçak ve haricî görünüşünde esas büyük kubbe ile bağılı değildi. Mevcut olan pilpayelere istinad eden sağır cephe duvarına ve kemere dayanıyordu.

İlk inşa esnasında yapılan pilpayelerin dört kemerin istinatgâhı olması hasebile hacvari bir şekilde yapılmış olması çok muhtemeldir. Bugünkü cami çok aydımlık yani çok penecrelidir. Bilhassa zemin tabakasında bu pencerelerin aksları mütenazır olmakla beraber aralıkları aynı değildir. Halbuki ilk binada duvarlar nisbeten az pencere ve aks aralıkları muntzamdır. Plân da mihrap mihrapine göre mütenazırdı.

Yazımızın ikinci faslında esas kemerlerin sivri Türk kemerleri olduğunu zikretmiştik. Muhakkak ki ilk kemerler bu günkü kadar sivri ve yüksek değillerdi.

Camiin haricî görünüşüne gelince: mihrap cihetinde duvara dayanan sağır bir yarım kubbe, mihrap yarım kubbesinin nısf kutrundan daha büyük nısf kuturlu merkezi bir kubbe ve iki cihette kuturları takriben yarım kubbenin nısf kutru kadar olan üçer cenah kubbesi mevcut idi. Haricî tescimat mevcut olmadığı gibi pencerelerin çerçeveleri mulürlü ve irtifaları bugünlere nazaran kısa idi.

Halbuki bugün cami, tertibi çok karışık görülen tam ve yarım büyük ve küçük kubbeler, üstüvanı ve menşurî ağırlıklar, kuleler, meyilleri mütehavvil satırlarla kapatılmış olduğu gibi dahilde de üst tabakaların girinti ve çıkıntısı pek fazladır. Bu şekillere dünün düz ve sakin hatları yerine kıvrak barok mulürlerinin ve silmelerinin ilâve edilmesi pek karışık bir manzara vücude getirmiştir.

Camiin eski resimlere göre iki yan cep heleri düz idi. Bu yan duvarlardaki pencere mikdarının ne kadar olduğunu bilmiyorsak da elimizdeki dokümanlarla mukayese ederek bir fikir yürütebiliriz.

Suyolları haritasındaki resimde revaklı avlunun pencereleri sayısı kapı ve son cemaat mahalli yerleri bugünkü mevcut ve değişmiyen kısımlara tevafuk ediyor. Demek ki bu resim bakılarak çizilmiştir. Buna göre camiin pencereleri mikdarının da doğru olarak tersim edilmiş olması melhuzdur.

Halbuki M. Wulzinger resimlerinde pek çok döşeme penceresi ve iki kat tabaka pencereleri göstermiştir. Yukarıda arzettiğimiz gibi bu cenahlar alçak ve main şeklinde tezyinî unsurlara taksim edilen tanburlar üzerine oturtulmuş üç kubbeli bir koridor şeklinde idi. Zemin pencerelerinin üstlerindeki bir kat avdımlık pencerelerinden başka bir tabaka daha mevcut olmasına imkân yoktur. Bugün bu canibî duvarlar haricen direkli koridorlar şeklinde inşa edilmiş yan istinad direkleri de harice taşırılarak cami dahiline ferahlık verilmiştir. Bu vaziyete göre bugünkü cami, eskisinden cümle kapısı üzerindeki yarım kubbe ile iki cihette mevcut ufak tam kubbelerin, yan maksure ve haricî direkli galerilerin örttüğü saha kadar genişletilmiş, daha yüksek ve hafif inşa edilmiştir.

HAVARİYUN KİLİSESİNİN MAHİYETİ VE FATİH CAMİİ İLE MÜNASEBETİ, CAMİİN BU KİLİSE ÜZERİNE İNŞA OLUNUP OLUNMADIĞI

Fatih Mehmet II. İstanbulu alarak *Ayasofyayı* camie tahvil ettikten sonra Bizanslı rahiplere Patrikhane olarak tahsis edilen kilise bugünkü Fatih camii civarındaki *Havariyun Kilisesi* idi.

Bugün kilisenin yerini tamamen tesbit edecek vesaika ve arkeolojik delillere sahip bulunmadığımızdan katî bir şey söylemek imkân haricindedir. Fakat M. Wulzinger her nedense bu makalesinin mihreri olarak *Havariyun Kilisesini* almıştır. Bitaraf bir müşahit sıfatile *Fatih camiinin* eski şekli üzerinde bir mikdar durduktan sonra camiin *Havariyun Kilisesi* temelleri üzerine yapılmış olduğunu ileri sürmekte fakat bu iddiasını hiç bir maddi ve ameli delile istinad ettirememektedir. Bunları aşağıda sırasile mütalâa edelim:

Havariyun Kilisesi Bizansın meşhur kiliselerinden biri idi. Böyle olmakla beraber gerek eb'ad, gerek saha itibarile *Ayasofyaya* erişmek kabiliyetinde değildi. Constantin Porphyrogénète'in kitabı merasiminde tarif ve tavsif edilen bu kilise ebad itibarile o kadar büyük olmadığı gibi üzerinde tetkikat icra etmiş bulunan mimarların ve arkeologların da muhayyel fikirler ileri sürmelerine sebep olacak kadar cümlemizin meghulüdür.

M. Wulzinger'in makalesine derc ettiği plânlar arasında bulunan farklar da bu eser hakkında elde mevcut malûmatın pek kıt olduğunu göstermektedir.

Hübsch, Reinach, Vulff ve Heisenberg ile Wulzinger'in çizdikleri plânlar umumî vasıflar hariç birbirlerine hiç benzememektedirler.

Havariyun kilisesi haç şeklinde plânlı müteaddit kubbeli bir bina idi. Muhakkak olan şudur ki ilk inşa edildiği zaman bu eser Bazilik şeklinde ve üstü çatılı idi. Canibî kol-ları sonradan yapılan değişikliğe atfetmek lâzımgelir. Çünkü bu kilisenin tarihini 4 üncü asra kadar çıkaranlar mevcuttur.

Jüstinianüs devri eserlerinde mevcut olan çap (module) o devrin ölçüsü olan 31.5 santim -muadili olan kadem ile muamele edilerek elde edilir. Filhakika bu münasebetler her mimarî eserde aranabilir. Bugün Yunan ve Roma mimarî nisbetleri tamamen elde edildiği gibi büyük milletlerin san'at şubelerinde ince tetkiklerle bu hususiyetler aranmaktadır. Bu muavven ebadın mevcudiyeti büyük san'atları klâsikleştirilmiş ve her yeni eseri bir tecrübe vesilesi olmaktan kurtarmıştır.

Böyle olmakla beraber teşkilât itibarile yine pek çok farklar vücut bulmuştur.

Bu sebeple Efesde bulunan *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) ile *Havariyun kilisesi*nin tamamen birbirlerinin aynı olduğu iddia edilemez. Birbirlerinin aynı olduklarını kabul etsek bile ebad arasında muhakkak bir başkalık mevcuttur.

M. Wulzinger *Havariyun kilisesinin* temel ve bakiyyelerini bizzat aradığını fakat hiç bir arkeolojik delile rastlayamadığını makalesinde yazıyor. Bakiyyelerini bulamadığı bir eserin *Fatih cami*inin temelleri altında kaldığı kanaatine varıyor. Çizdiği resimlerde ise haç plânın cenahlarındaki kollar bugünkü camiin hudutlarından dışarı çıktığı halde buralarda tetkikat yapmaması dikkate şayandır. Halbuki bu zat binanın temelleri hizasında araştırmalar yapmak lâzımgeldiği kanaatindedir. Bu fikir kendisinin çizdiği resimlere itimad edemediğini göstermektedir.

Hörmann tarafından çizilen Efesde *St. Jean Evangéliste* (Sen jan Evanjelist) kilisesi plânını *Havariyun kilisesi* plânı ve eb'adı ile mütalâa eden Wulzinger bu iki binayı da bizzat kendisi ölçerek mukayese etmiş değildir. Makalede mevcut plânlar tetkik olunursa *Havariyun kilisesinin* eb'adı bugünkü azametli *Fatih cami*inden çok daha büyük olması lâzımgeleceği gibi *Ayasofya* ile hemen aynı vüsat ve kıymette bir bina heyeti vücut bulduğu görülür. *Havariyun kilisesinin Ayasofya* ile mukayese edilebilecek vüsatta olmadığı tarihce malûm olduğuna göre bu eb'ad ve mukayesenin mübalâgalı olduğuna kani olmak mecburiyeti hasıl olur. *Fatih cami*inin yukarıda izah ettiğimiz şekilde ilerlemesini müteakip vücut bulan yeni plân üzerinde ölçü mukayesesi yapmak en doğru bir keyfiyet olur. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz delillerle M. Wulzinger'in çizdiği eski ve yeni *Fatih camileri* plânlarının üst üste konularak yapılan mukayesesinin bizi mübalâgalı ve kabili itimad olmıyan bir vaziyetle karşılaştırdığını yukarıda kaydetmiştik. *Fatih cami*inin *Havariyun kilisesi* üstüne inşa edildiğini bir an kabul etsek bile eski *Fatih camisi* pilpayelerinin *Havariyun kilisesi* köşelerine tesadüf etmesine imkân yoktur. *Yeni Fatih Camii* plânının *Havariyun kilisesine* tevafuk edebilmesi ihtimali nazarı itibare alınırsa bu kili

senin orta kubbe pilpayeleri aksı ile bugünkü esas kubbe ayakları arasında bir mukayese yapmak münasip olur. Bizzat ölçdüğümüz pilpaye aks açıklığı 25.90 - 25.94 metredir. Bu genişliği 31.5 santim ile mukayese edersek kesirsiz kabili taksim olmıyan adedler meydana çıkar yani 82' ve devri bir kesir bulunur.

Bu eserde başka ölçü almak imkânı yoktur. Çünkü şaşmıyan yegâne aks açıklığı pilpayeler arasındadır. Bu mikyas diğer Türk âbidelerinde de hakikî ölçülerle pürüzlü adedler vermektedir. Meselâ: Süleymaniye 92' ve devri bir kesir vücut bulmaktadır. Demek ki M. Wulzinger ölçülerini plân üzerinden takribî olarak almış bulunuyor.

Cihet mevzuu bahsolunca:

Pek müstesna ve tali eserlerde şark, garp istikametinden ayrıldığını gördüğümüz kilise mimarisi *Havariyun kilisesi* gibi mühim ve eski an'anelere uygun olarak yapılmış olan bir binada kat'iyyen tatbik kabiliyeti bulamazdı. M. Wulzinger'in mukayese mevzu yaptığı *St. Jean Evangéliste kilisesi* çok doğru olarak cihetlendirilmiş yani absid (Abside) kısmı şarka narteks (Nartex) tarafı garbe getirilmiştir. Bugünkü ilim ve mükemmel âletler elde mevcut olmadığı için kible doğru tayin olunamadığından bütün İstanbul camileri gibi *Fatih cami* de cihet bakımından yanlış oturtulmuştur. Bu yanlışlıklar mazur ve makul görülebilir. Halbuki güneşin doğup battığı noktalar yani şark ve garp hatâsız elde edilebilir. Bugünkü caminin cihet bozukluğu bunun bir kilise üzerine inşa edildiğine delil telâkki edilemez.

İstanbulda mevcut camilerin mihrapları arasında kibleden inhiraf 5 - 12 derece arasında mütehavvildir.

*Fatih cami*inin, bütün delillerimizi bir tarafa bırakarak, *Havariyun kilisesi* üzerine inşa edildiğini kabul etsek bile İstanbulda ilk defa *Fatih cami* mihrabı tayin edilmemiştir ki bu fikir varid olabilsin.

Havariyun kilisesi bakiyyelerini bulmak için başka noktalarda araştırmalar yapmak lâzımgelir (5). Bu sahada çalışacakları yan-

(5) Karadeniz Baş ve Orta Kurşunlu medreseleri arasında bulduğumuz delik vasıtasile bir sarnıca indik. Bu sarnıç camlin dış avlusunun, Ka-

İş yola ve boş çalışmalara düşer edebilecek olan bu makaleyi bitaraf bir gözle tenkit etmekle ileride yapılacak etüdlere yardım ettiğimizi tahmin ediyoruz.

FATİH CAMİİ MÜŞTEMİLÂTI

Fatih camii mimarî manzumesi çok geniş bir sahaya yayılmıştır. Merkezde bulunan camiin mihrap aksına göre mütenazır olan bu mimarî site (Cité) şehircilik bakımından çok mühim bir hususiyet arzeder.

Hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiş olan bu mimarî manzumenin binaları kademe kademe alçalmaktadır ki bu tarz modern şehircilik telâkkilerine yabancı değildir.

Türk mimarisi bakımından bu heyetin büyük bir kıymeti vardır. Bu muazzam ve mütenazır site (Cité) teşkilâtı evvelki ve daha sonraki tiplere benzemez.

Fatih camiinde mütenazır olan binalar şunlardır:

Şarktan itibaren sıra ile şimal ve cenup-ta *Darüşşifa* (bugün bir duvarı kalmıştır) *Darüzziyafe* (taphane) ve *İmaret, Baş, Orta çift* ve *Ayak kurşunlu* medreseleridir.

Bu Medreseler ve *Darüşşifa* ortaları avlulu, büyük heyetler halinde camiin sağ ve soluna sıralanmışlardır. Cümlesinin inşaatı kârgir ve üstleri kubbelidir.

Bu medreselerin haricinde gerek Karadeniz gerek Akdeniz cihetinde ikinci sıra *tetümme* denilen medrese odaları mevcut iken cenupdakiler yola, şimaldekiler yangında harap olduğundan arsa haline inkılâp etmiştir. Karadeniz cihetindekilerden ikisi *Evka/ Nazırı* H a y r i B e y in zamanında yeniden inşa edilmiştir. Tetümmeler de kârgirdi. Yalnız biri şimale diğeri cenube bakan, ahşap direkli revakları vardır.

Bu medreselerin gerek plânları gerek mimarî teferruatı zikre değer önemli hususi-

radeniz cihetindeki medrese odalarına bitişiktir. Bunun alâkadarlar tarafından bilinmediğini zannediyoruz. Mütekâtı tonozlu, yuvarlak kemerli ve di-rekli olan bu eser burada yapılacak arkeolojik araştırmalara başlangıç olabilir. Mütekâtı tonozların her dört köşesinde mevcut olan su künkleri bu sarnıcın üstünde mermer döşemeli bir avlunun bulunduğu kanaatini vermektedir.

Bu binanın üstünde Havarıyun kilisesi atri-yumunun bulunması ihtimal dahilindedir. Bu vaziyete göre kilisenin daha şarkta ve *darüşşifa* civarında olması icabeder.

yetleri haizdir. Bugün mevcut olan türbeler 1179 zelzelesini müteakip camiin mihrap cihetinden büyütülmesi sırasında daha geri alınarak yeniden inşa edilmişlerdir. Bütün şekilleriyle XVIII inci asır ikinci yarısının eserleri oldukları görülür.

Bugün mevcut olan kütüphane ile şeker-ciler çarşısına nazır bina (mektebi Sıbyan olması melhuzdur) aynı inşaat sistemile H. 1155 de M a h m u d I. tarafından yaptırılmış eserlerdir.

Tabhane ile *Darüşşifa* arasında mevcut olan barok binalar N a k ş ı d ı l S u l t a n tarafından yaptırılmış *türbe, sebil, mektep*, ve *medreseden* ibaret bir küldür. Bu binaların kapılarında görülen kitabe ve yazılar H a t t a t R a k ı m 'ın nefis eserleridir.

FATİH CAMİİ İLE MÜŞTEMİLÂTININ FATİH'İN TÜRKÇE VAKIF VESİKASINDAKİ TAVSİFLERİ

F a t i h M e h m e d II. nin Türkçe vakıf vesikasında *Fatih camii* 48, 49 ve 50 inci sahifelerde şu suretle tavsif olunmaktadır:

Bade zalik darüssaltanatısseniyye mah-miyyei Konstantiniyyenin hakı vasatında halâ Yeniciami mahallesi demekle maruf olan mahalde bir camii cennetâsâ ve mabedi refiul-bina inşa buyurdular ki hamı dılcuyi mihrabı küşei safa ve payei minberi nayabı süllemî amânı hüda kanadili zerrin ile olkubbei simîn evci letafetde mahu pervindir.

Âyinedir ki ruyi sefa gösterir müdam sahnı harimi hürremi ferşinde her ruham

Camii barî firdevsi âla iki minaresi sid-rei müntehadir, denilse mahalli çunü çira de-gildir.

شکل منار چوستونی زسنگ

از پی سقف فلک شیشه رنگ

از پی بر رفتن هفت آسمان

کرده زمین تا فلک تردبان

بر ملکش سایه طرف و طرف

تا فلکش پایه شرف بر شرف

Semaniye ve *tetümme* medreseleriyle *darü'ttalim, kitaphane, müderris evleri, darüşşifa* ve *imaret* de sırasıyla şu suretle tavsif olunmuşlardır:

Paytahtları darülilim olmak için hav-

lı camii şerifde sekiz medrese ve bu medreseler verasında tetümmе ismiyle mevsüm birer medrese peçe cem'an on altı medrese ve camii şerifin garbe mail olan kapısı tarafında bir darü'talim bina buyurdular ki her medresenin şemsei takı muallâsında envarı hüda gün gibi rahşan ve ayinei ruhamı mücellasında ruyu sefa kursu hurşid gibi tabandır. (S. 53 - 54).

Camii şerifin canibi gurbisinde bir buk'ai lâtime dahi inşa buyurdular tâ ki medarisi şerifelerinde ifadei ulûm eden müderrisin ve iktibası ulumi âliye eden talibini müstaidin belki ulemai müstahikkinden sair mühtacin için vakıf buyurdıkları kitaplar için mahzen ola (S. 53).

..... ve zamanı devletlerinde olan ulemayı kiramı havli camii şeriflerinde sakin olmağa terqip, belki ekseri için mihmandarı keremleri menazili lâyika ve mesakini faika tertib etmekle erbabi fezail ol havalinin abu havasına mail olup etrafı camii barigleri mecmu ulema olmakla pürnur ve nümunei beyti mamur olmuştur (S. 53-54).

..... emrazi batuniyeye ilâğ ile itmamı hizmeti dinî mübin eyledikten sonra merzayı müslimin ve mihneti abu kil ile azürde dil olan müsafirini varidin ve mücavirini muhtacin hizmetini dahi zimmeti himmeti âliye-yi şahanelerine lâzım ve emri mütehattim bilip... camii şerif civarında iki âli imaret ve ziyafethanei pür nimet bina buyurdular. Her biri bir mihmanhanei yegâne ve ziyafethanei bir misli bi bahanedir ki niamı cinan gibi feyzi kesilmez ve rahmeti rahman gibi bezli eksilmez.. İki buk'ai şerifenin birine darüşşifa, birine imaret deyu tesmiye buyurdular (S. 54-55-56-57).

Camiin avlusunda kuvvetli bir plâstik eleman olan şadırvan Vakfiyenin 314 üncü sahifesinde „Camii dîlküşayı pürsefa meydanında şadırvanı hurşid nişan.. tabiriyle tavsif edilmiş ve o devirde dahi kıymetinin çok yüksek görüldüğüne işaret olunmuştur.

Cami civarında sekizi bir tarafta, sekizi mukabil tarafta inşa edilmiş olan medreselerin kuruluşundaki tenazur ile inşaların-daki tenasüp ve güzellik de 262 inci sahife-de kısa cümlelerle çok etraflı bir surette izah edilmiştir.

..... Camii şeriflerine cenahayn vakı' olan medarisi semaniyeden her biri için ki usulü erkânı kavaidi hikemiye üzere müesses ve furur muhassenat bünyadı mevazini hendesiye-den muktebestir.

Şehre ve Fatih'deki mimarî manzumeye getirilmiş olan sular hakkında da şu izahat vardır:

.... Medinei mezbureye icra ettikleri sular için ki her biri darülmülklerine belki ruyi zemine ziynetü zeyn ve hubabı simîn nikabı abı hayata kurretülayındır. Ol şehri safa encam içre bina olunan humamlara ve camii dîlküşayı pür safa meydanında şadırvanı hurşid nişana ve imareti âlibünyan ve medarisi refiuşşan içre şadırvanı safvet aşyana fermanı kadirtuvanları gibi cereyan edüp (S. 340 - 341).

Fatih Mehmed II. nin Türkçe vakıf vesikasında *Fatih camiinin* yeni baştan inşa edilmiş olduğu müteaddid yerde tasrih edilmiştir. Bu sarahat *Fatih camiinin Havarıyun kilisesi* temelleri üzerine inşa edilmiş olduğu hakkındaki iddiayı tek başına reddü cerh edecek mahiyettedir. Cami vazifelerinin tadadına başlanırken 264 üncü sahifede aynen şöyle denilmektedir:

... Tafsili kanunu hümayunları budur ki vâkıfı müşarünileyh.. şart buyurdular ki müceddeden mahallei cedidede bina ve inşa buyurdıkları camii şerifi behcet karin ve mabedi lâtime bihişt ayin için...

313 üncü sahifede de *Darü'talimin* vazifeleri sayılırken:

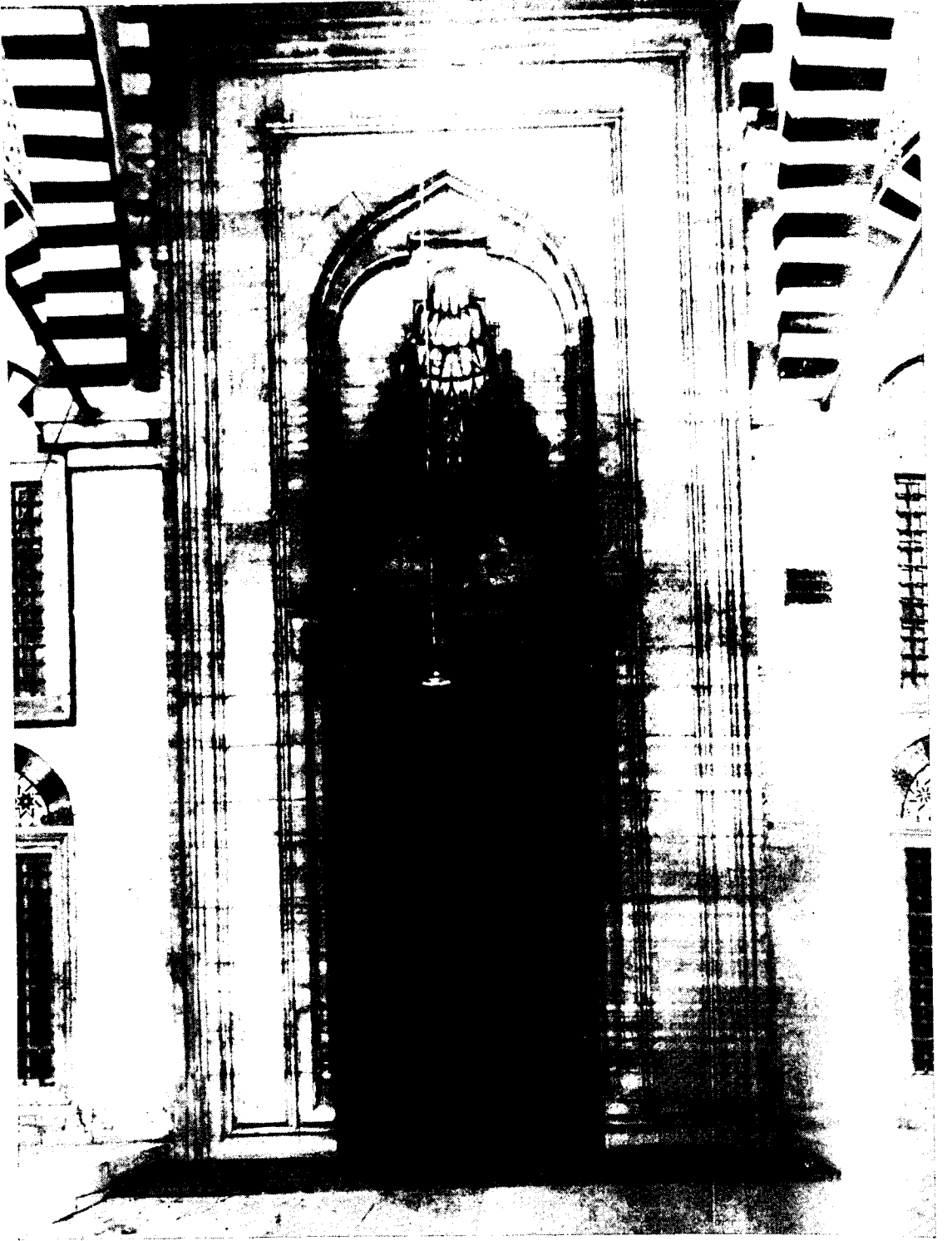
.... ve şart buyurdular ki mahallei cedidede müceddeden bina buyurdıkları camii şerifin garba mail olan kapısı yanında vakı' olan mektepte...

Vakfiyede, adı geçen hayrat ve akarat hakkında etraflı izahat mevcuddur. Bilhassa emilerin eski vaziyetleri, hudutları ve bunların yanında olan veya bunlarla taallûku bulunan eski Bizans eserleri ve mevkileri ihmal edilmeden gösterilmiştir. Bunlardan bir iki misal arz edelim:

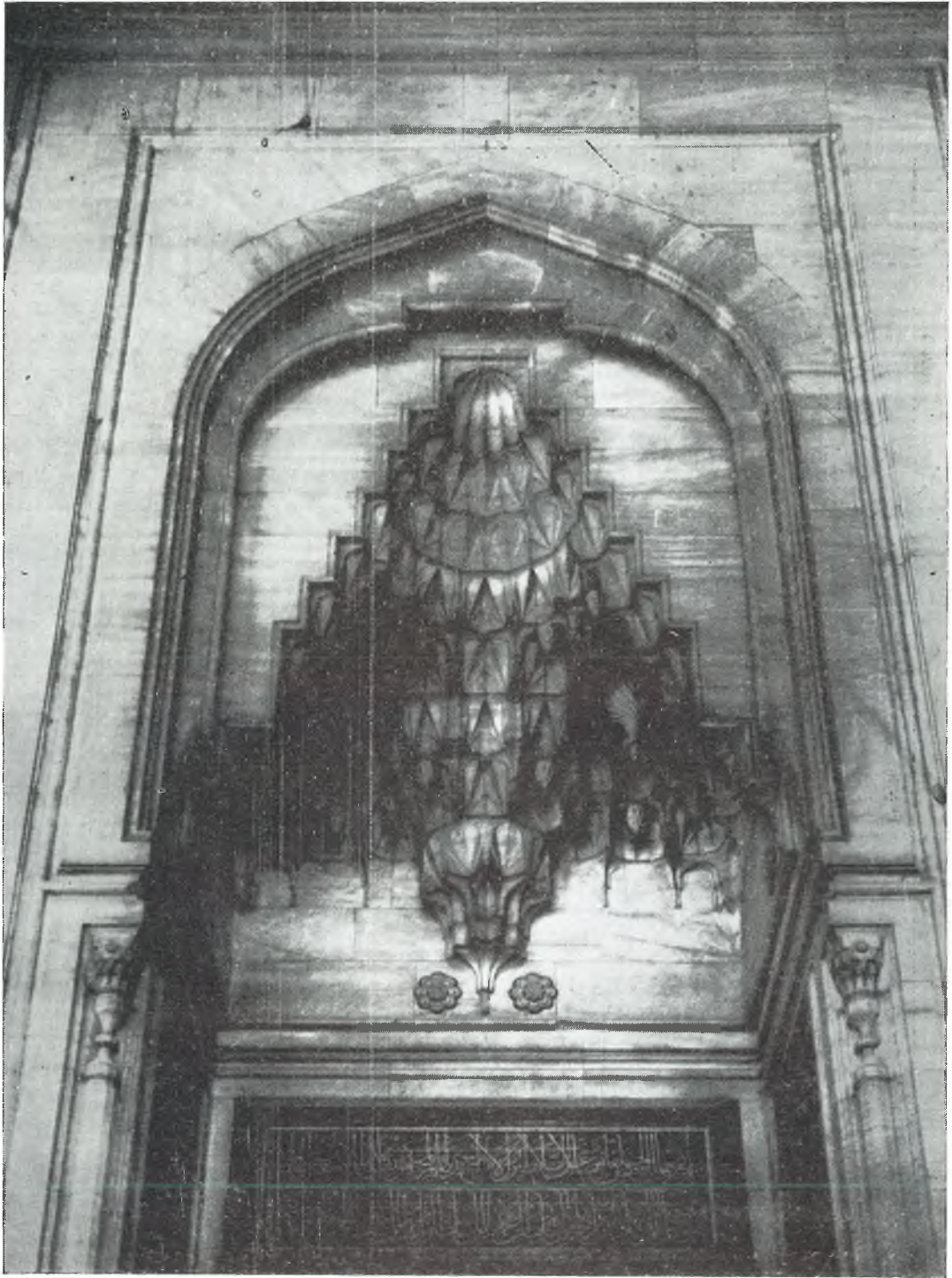
Ayasofya camiinden bahsedilirken bunun *Sarayı Sultanî* kurbinde olduğu, *Fatih'in* hini fetihtе ilk ibadeti hurâda yaptığı zikredilmekte, camiin veçhi tesmiyesi uzun boylu anlatıldıktan sonra *kal'ai cedide* ve *Topkapı sarayı* hakkında şu izahat verilmektedir.

1 — Bugünkü Fatih Camii'nin umumi heyeti

2 — İçi ve dışı tamamen mermerden olan Tak-Kapu'nun bu nefis kemerinin altındaki Bursa Kemerî de çok ince bir san'at görgüsünün kudretli eli ile imtizağ ettirilmiş, altına dizilen istilaktitler bu güzel heyete mimarî tarihimize mutenâ bir mevki bahşeylemiştir.

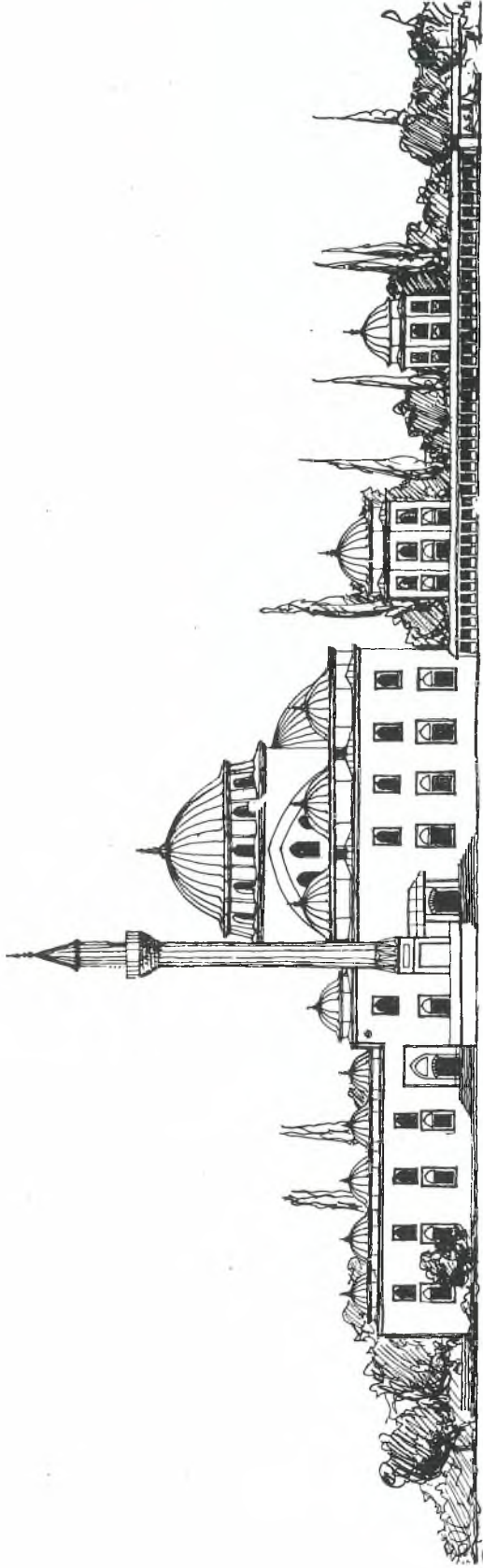

3 — Fatih Camii: Tak-Kapı

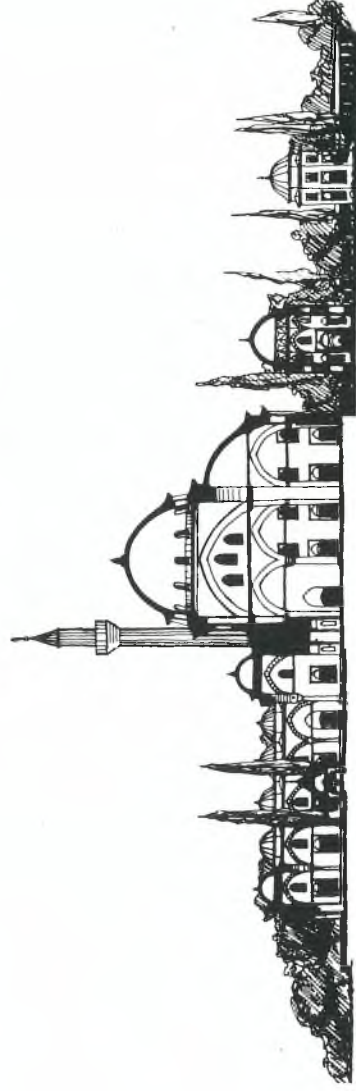
Orta kitâbe ile üzerindeki istilaktitlerin ve kemerlerin yakından görünüşü.

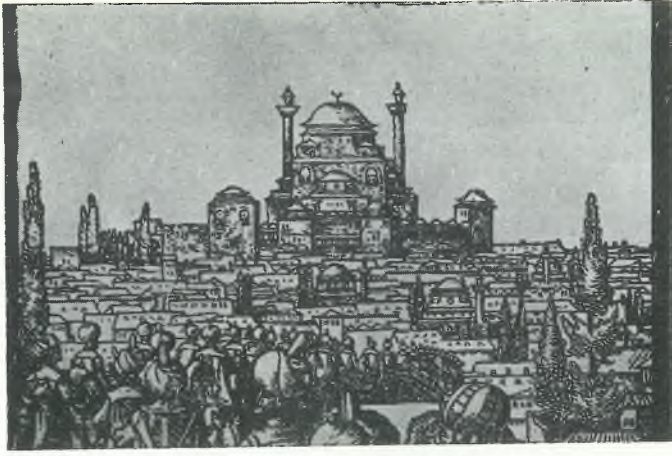
4 — Revaklı avlunun ortasında yükselen dört servinin gölgesinde sivri külâhı ile, bu umumî mahal içinde, en kuvvetli bir plâstik eleman olan Şadırvan'ın hususiyeti zikre şâyandır.

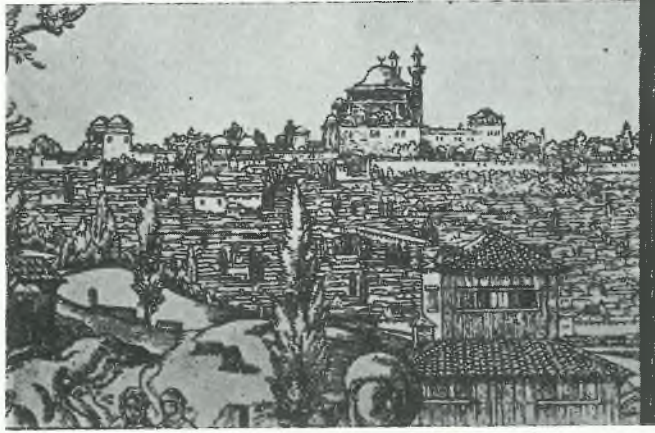
5 — Eski Fatih Camii: yan cephe eskizi

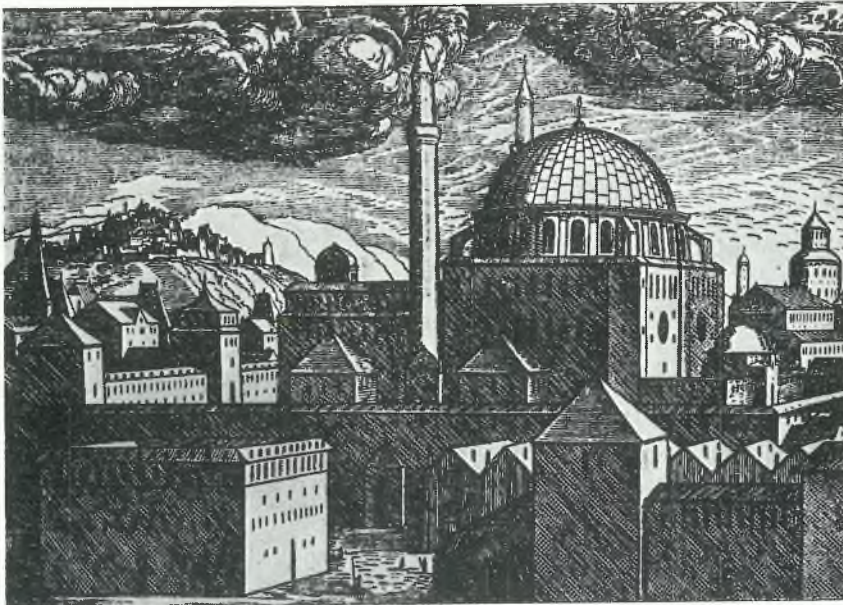
6 — Eski Fatih Camii: Uzunluğuna kesimi eskizi

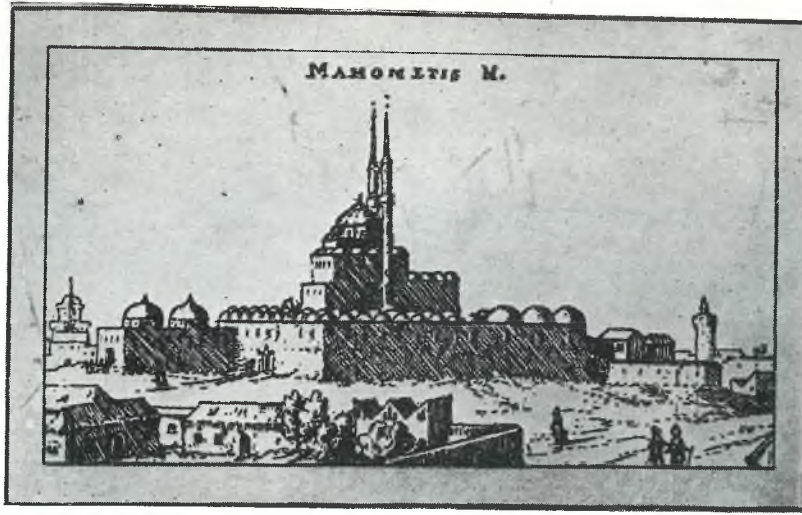
7 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika olan bu resim elimizde en kuvvetli bir delildir.
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

8 — Eski Fatih Camii heyetini çok güzel gösteren bir vesika
The Turksin adlı eserde neşredilmiştir.

9 — Bu resim XVI ncı asırda Melchior Loriei tarafından çizilmiş ve hakkâk tarafından tahrif edilmiştir.

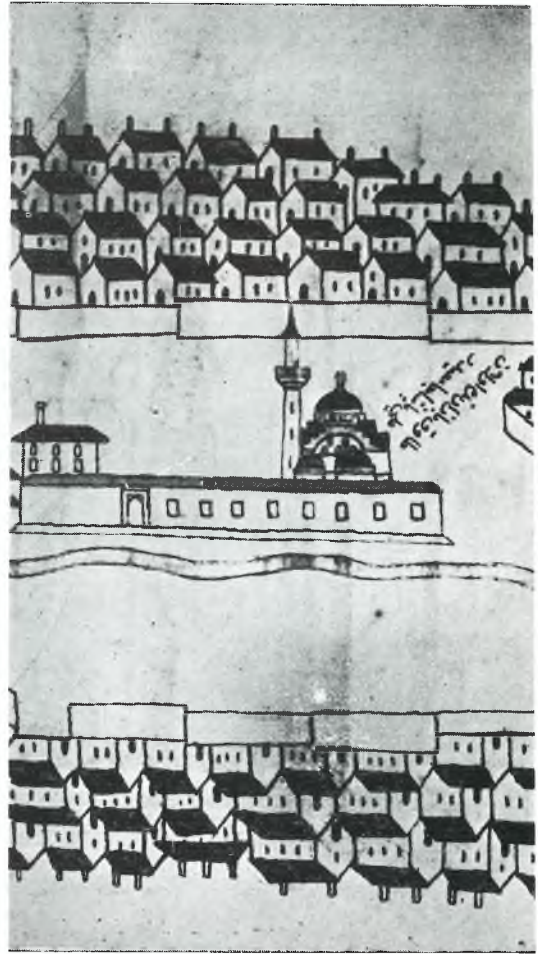

10 — XVI ncı asrın ilk yarısında İstanbula gelen Dilich tarafından çizilmiştir.
C. Gurlitt, Orientalisches Archiv

11 — Eski Fatih Camii'nin 1572 de yapılmış bir resmi (Bu resim makalemize elde mevcut vesikalar arasında konmuştur. Hiçbir dokümanter kıymeti yoktur).

Bibl. Not. Paris salle des cartes et des plans
No. Ge. F,F 3811, P. 85

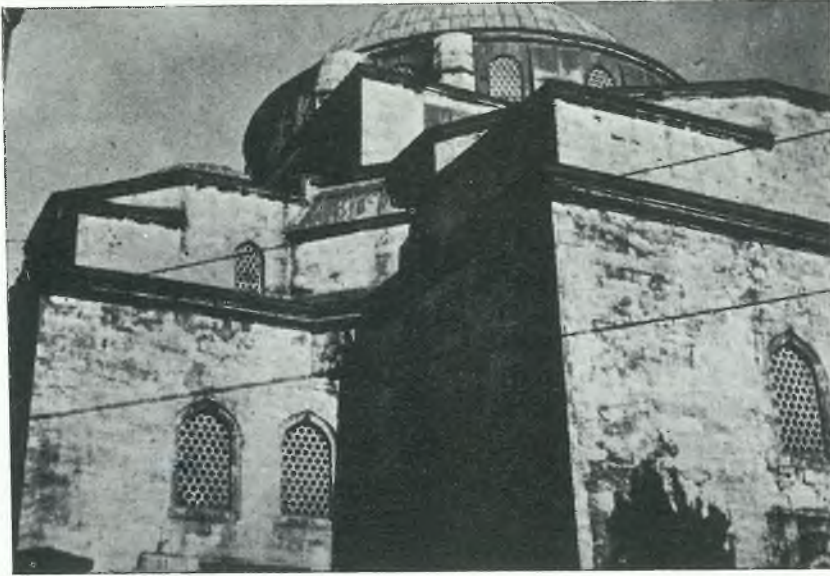

12 — Köprülü Kütüphanesinde mahfuz suyolları haritasında mevcut olan bu resim XVII ncı asra kadar yapılmış eserleri çok güzel tasvir etmektedir. Atikali paşa camiini irae eden bu resimde kubbe kademesi bir kısma oturtulmuştur. Halbuki, hakikatte böyle değildir. Bu hatâ hazfedilirse resmin mütebaki kısımları mevcut esere tevafuk etmektedir.

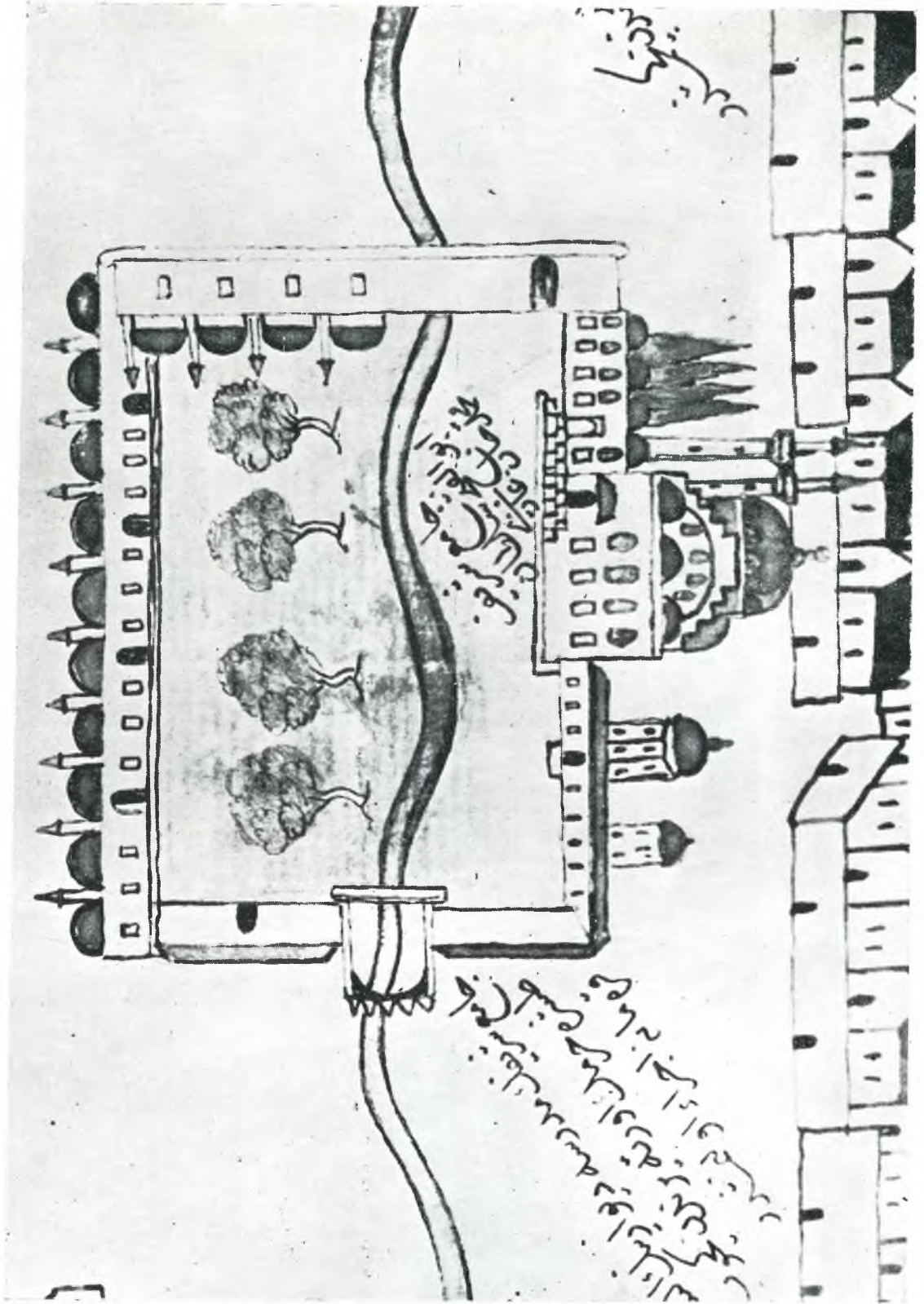
13 — İstanbulda Atikali Paşa Camii

Bu camiin bir tam ve bir mihrap üstü kubbesi mevcuttur. Fatih camiine şekil itibarile çok benzer. Fatih camiinin tesiri altında 1497 yılında inşa edilmiştir.

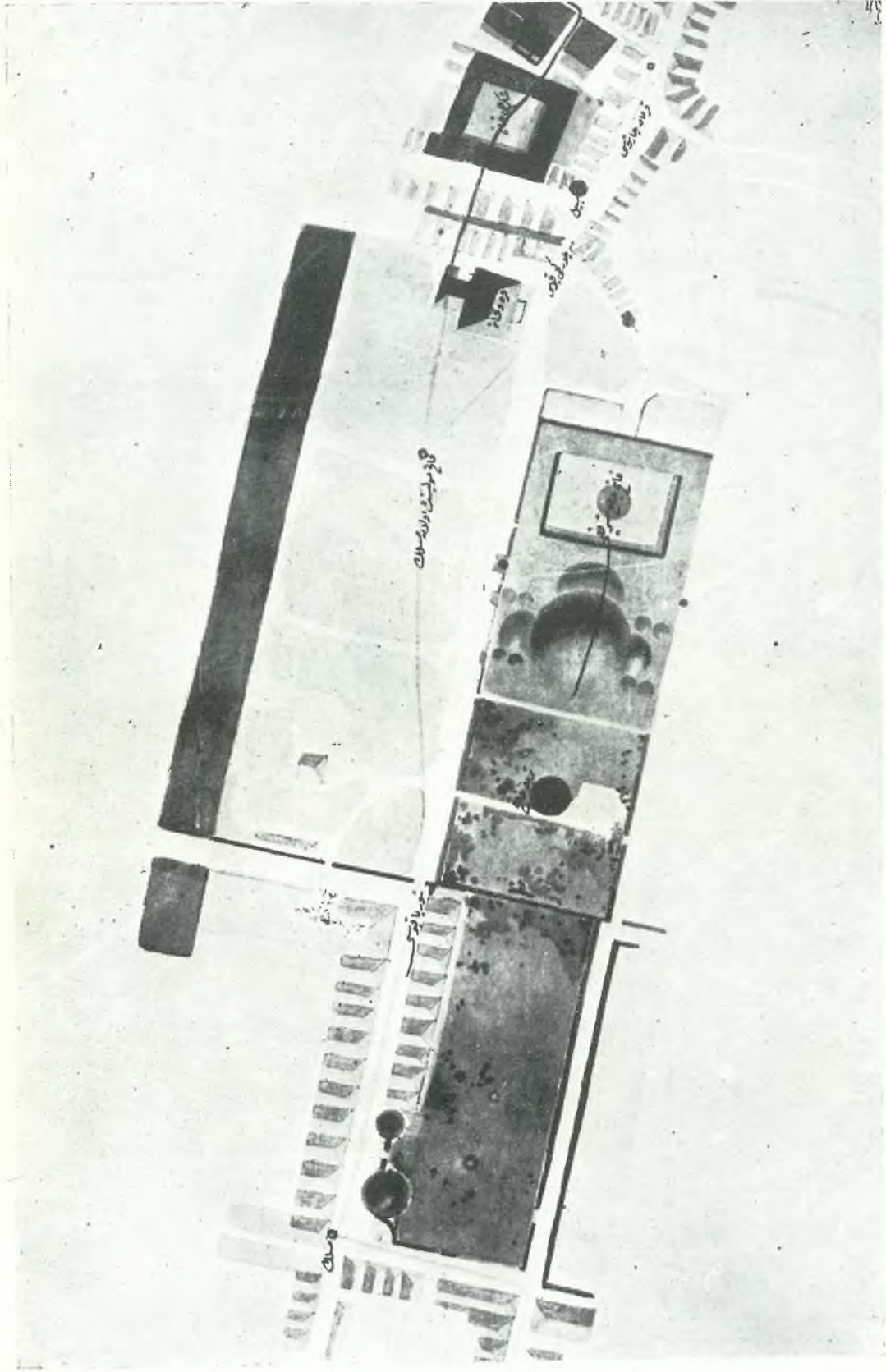

14 — İstanbulda Atikali paşa camiinin köşeden görünüşü.

Köşe alıklarının harıçteki kütleyle tesir edişi pek bariz görülmektedir. İrtifai fazla tanburlu kubbelerin yarı kaideleri dört, üst kısımları sekiz vecihli bir şekilde inşa edilmiştir.

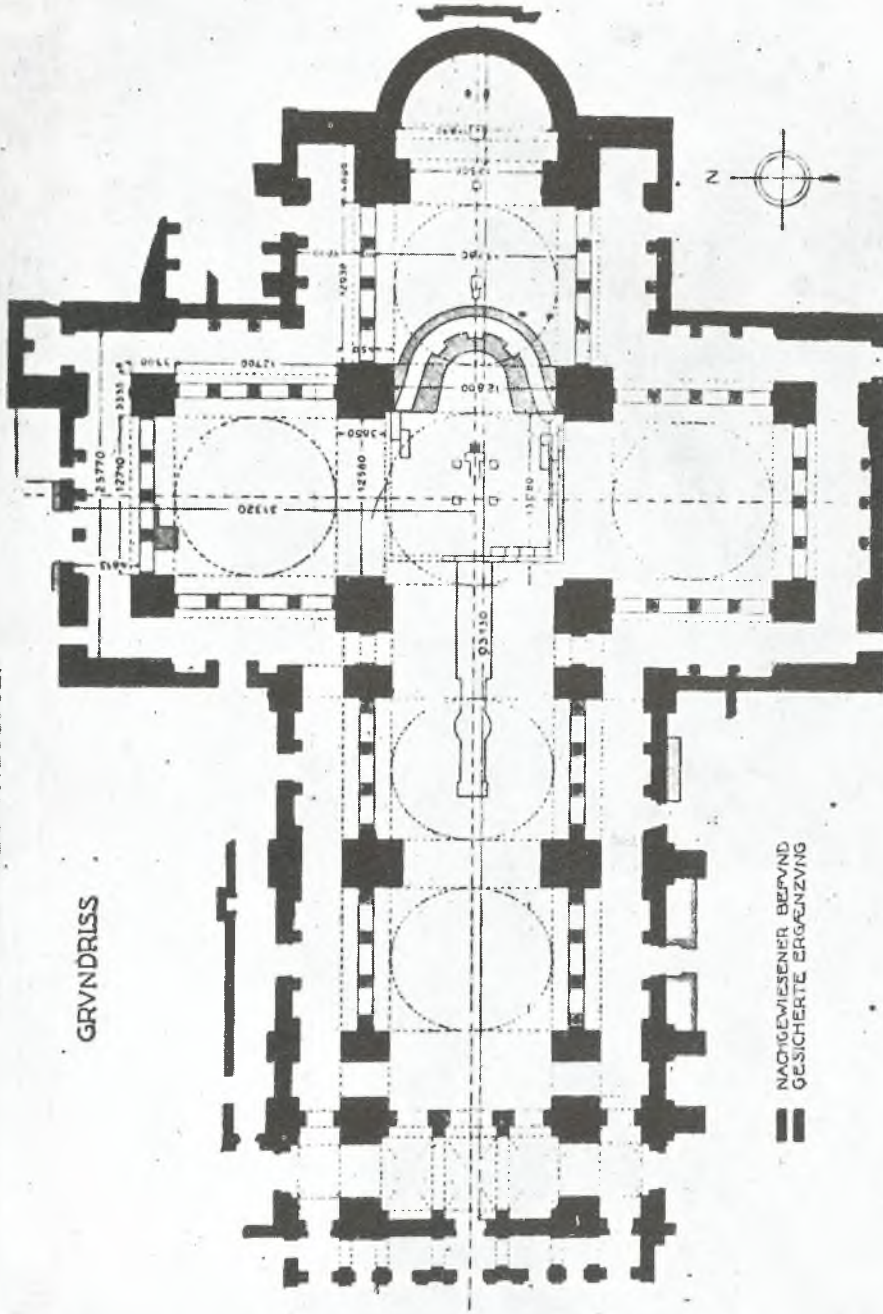
15 — Köprülü kütüphanesinde 1027 numarada mahfuz suyolları haritasından: Fatih Camiinin eski halini bu resimde gayet güzel olarak görmekteyiz. Avlu aksları bugün mevcut akslara tamamen tevafuk etmekte olduğundan binanın en hakikate yakın bir resmi olarak telâkki edilebilir. Fakat, XV inci asırda yan kemerlerin üstlerinin kademeli inşa edilmesine ihtimal verilemez. Bu eser en mevsuk bir mehzaz olarak kabul edilecek mahiyettedir.

17 — Köprülü kütüphanesinde 1029 numarada mahfuz 19 uncu asırda çizile su yolu haritasında Fatih Camii'nin bir vaziyet plânı mevcuttur. Bu plânın dikkate şayan tarafı eski Fatih camii'nin kuş bakışında yarım kubbenin birinin aksı gösterilmiş olmasıdır. Bu harita çizilirken Fatih Camii'nin eski şekli tesbit edilmek istenmiş ise de mihrap üstü yarım kubbesi cümle kapısı üstüne getirilmiştir.

EPHESOS-BASILIKA JOHANNES DES THEOLOGEN

GRVNDRISS

== NACHGEMESSENER BEFUND
GESICHERTE ERGÄNZUNG

0.125 0.25 0.50 1.00 2.00 3.00 4.00 5.00 6.00 7.00 8.00 9.00 10.00 11.00 12.00 13.00 14.00 15.00 16.00 17.00 18.00 19.00 20.00 21.00 22.00 23.00 24.00 25.00 26.00 27.00 28.00 29.00 30.00

Abb. 12. — GRABUNGSERGEBNIS DER KIRCHE JOHANNES DES EVANGELISTEN ZU EPHESOS.
(nach H. Horman)

18 — Selçuk (Ayasluğ) kazılarında bulunan St Johannes Evangel kilisesinin plânı. Bu bina ile Havarîyun kilisesinin ne dereceye kadar münasebeti olduğu tetkik olunmalıdır.

DIE APOSTELKIRCHE JUSTINIANS ZU KONSTANTINOPEL UND IHRE

ANFANG ZUR SULTANLOGE ÜBER DEM
HEROON KAISER JUSTINIANS ERBAUT

GRAB DES SULTANS
MEHMET EL FATIH
STELLE DES
KONSTANTIN
MANSOLEUMS

TREPPEN-HAUS

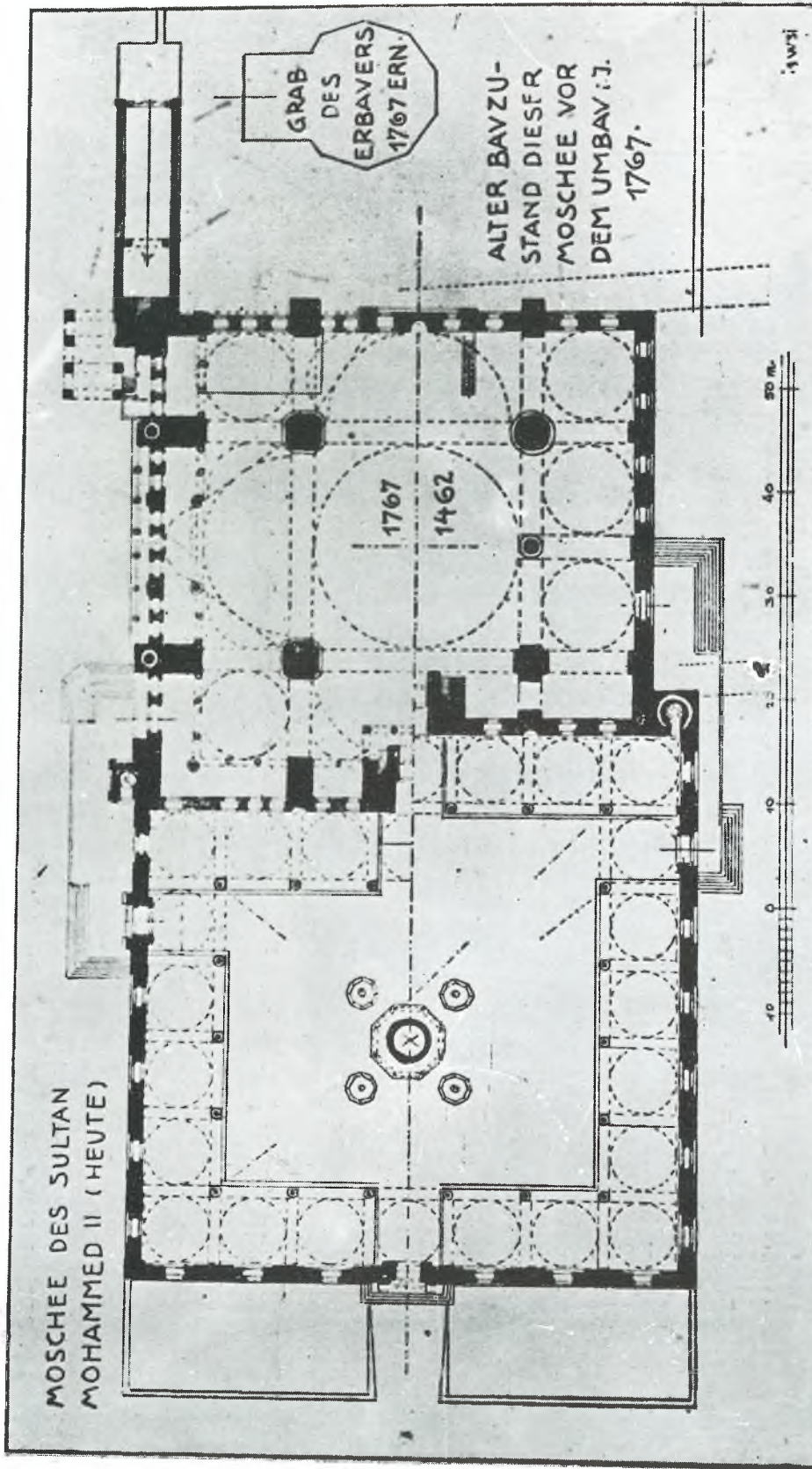
ÜBERBAUUNG DURCH
DIE ÄLTERE 'A' UND
JÜNGERE 'B' SULTAN-
MEHMED-MOSCHEE.

Justinian Fuß

meter

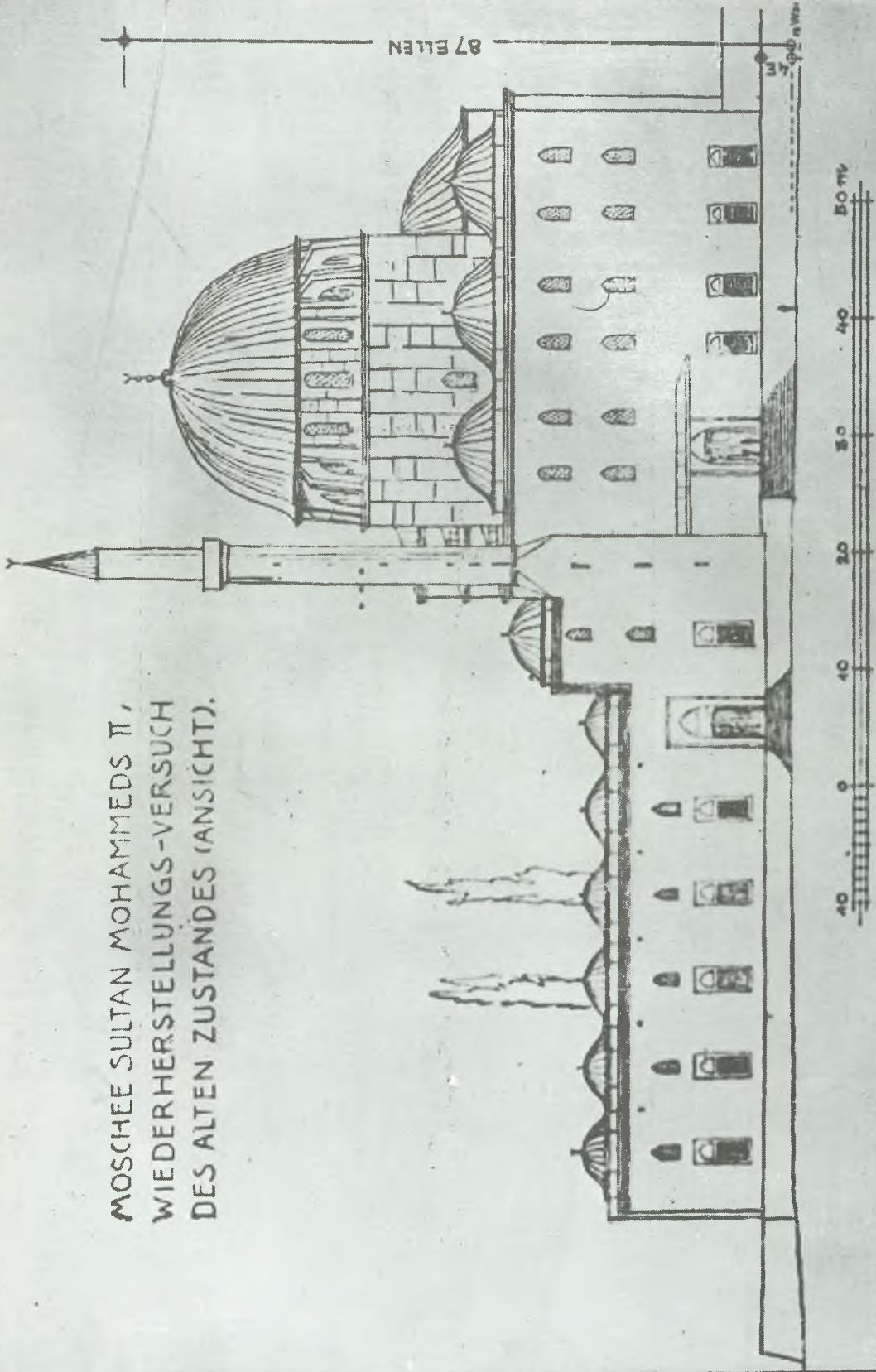
19 — M. Wulzinger'in Fatih Camii üzerine Byzantion'da çıkan makalesindeki plânlardan:
Havariyun kilisesi, dünkü ve bugünkü Fatih camilerinin mukayesesi bu plânda
gösterildiği nazarı dikkati celbeder.

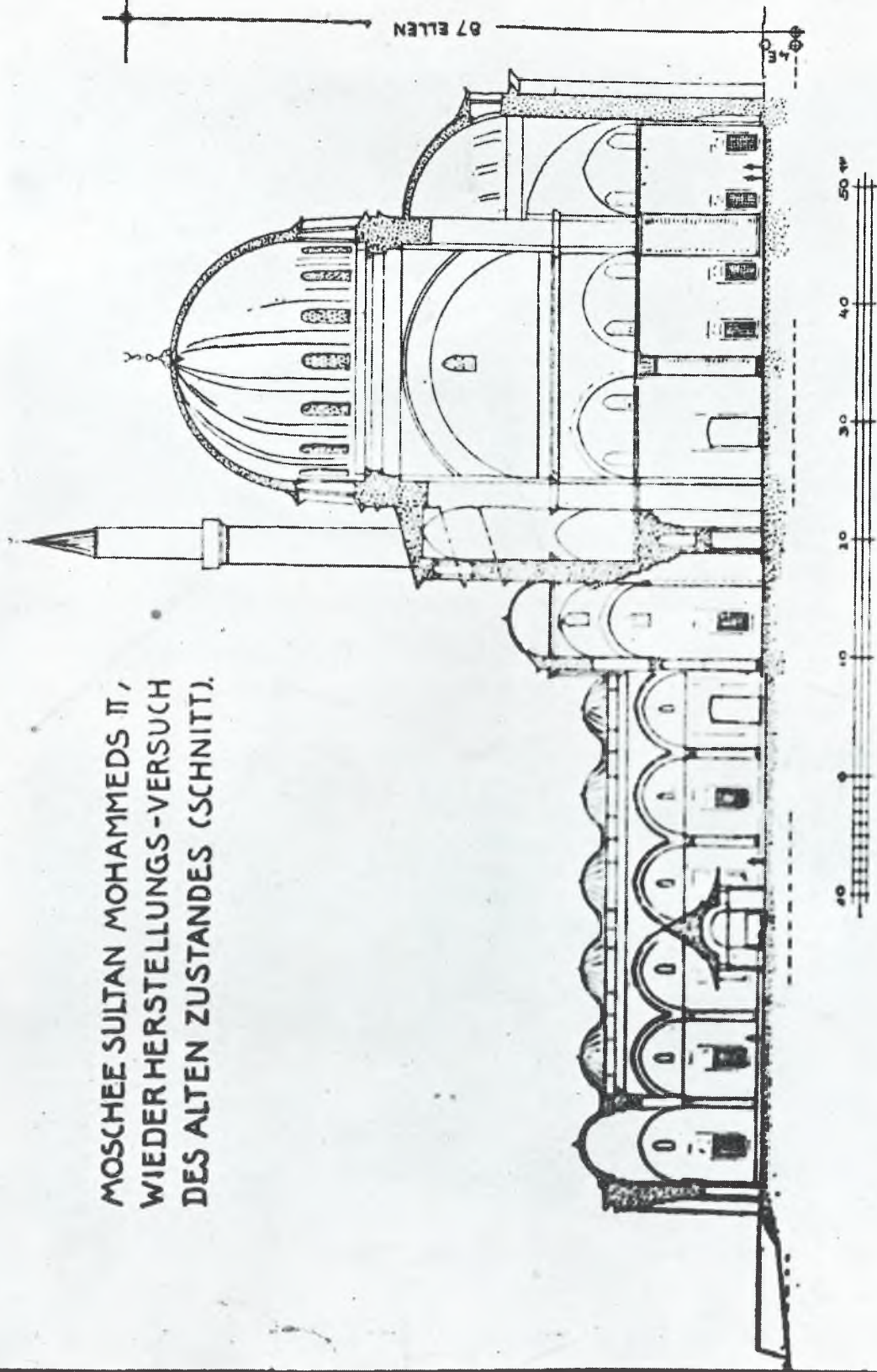
20 — Eski Fatih Camii ve Havariyun kilisesi hakkında Byzantion'daki makalesinde M. Wulzinger tarafından mihrap cihetinden sabit kalmak üzere çizilen eski ve yeni Fatih camilerinin mukayesesi gösteren plan

MOSCHEE SULTAN MOHAMMEDS II,
WIEDERHERSTELLUNGS-VERSUCH
DES ALTEN ZUSTANDES (ANSICHT).

21 — Eski Fatih Camii ve Havariyun Kilisesi hakkında Byzantion'daki makalesinde Eski Fatih Camiinin M. Wulzinger tarafından çizilmiş cephesi. İlâve olunan diğer cephe ile mukayesesi.
Eski Fatih Camii ve Havariyun Kilisesi hakkında Byzantion'daki makalesinde Eski Fatih Camiinin M. Wulzinger tarafından çizilen maktai

MOSCHEE SULTAN MOHAMMEDS II,
WIEDERHERSTELLUNGS-VERSUCH
DES ALTEN ZUSTANDES (SCHNITT).

23 — Fatihin eseri olan ilk Fatih Camiinin bugüne kalmış kıymetli hatıralarından: iç önden, son cemaat yerinde, pencere üstlüğü kıymetli iki çini panodan biri. Bu çiniler sarı, yeşil renklerin hâkimiye tile devrinin san'at görgüsünü tebarüz ettiren mühim vesikalardandır.

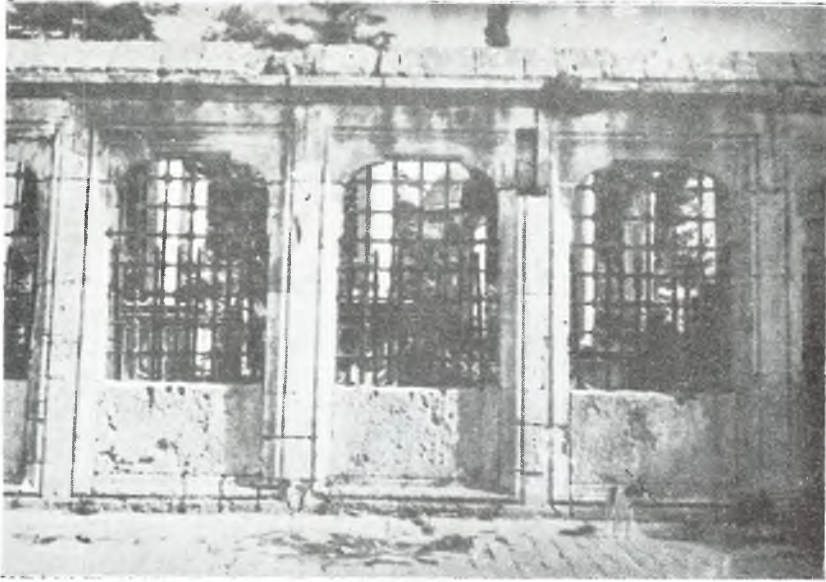

24 — Fatih Camii revaklı avlu, son cemaat mahallinde XV'inci asırdan kalma çok kıymetli çini pano.

25 — Eski Fatih Camiinden kalma en orijinal bir parça:
Bu kapı ilk Fatih Camii mimarı Sinan'ın karakterlerini mütalâada göz önünde tutulması icap eden dikkate şayan bir eserdir.

27 — Fatih Camii türbeler avlusunun pençereli duvarlarından biri.
Bu duvarın dolu ve boş kısım nisbetlerine dikkat ediniz. Sultanahmet Camii mimarının yeni bir buluş olduğu zannedilen boş kısımların hâkimiyeti burada bir buçuk asır önce muvaffakiyetle tatbik edilmiştir.

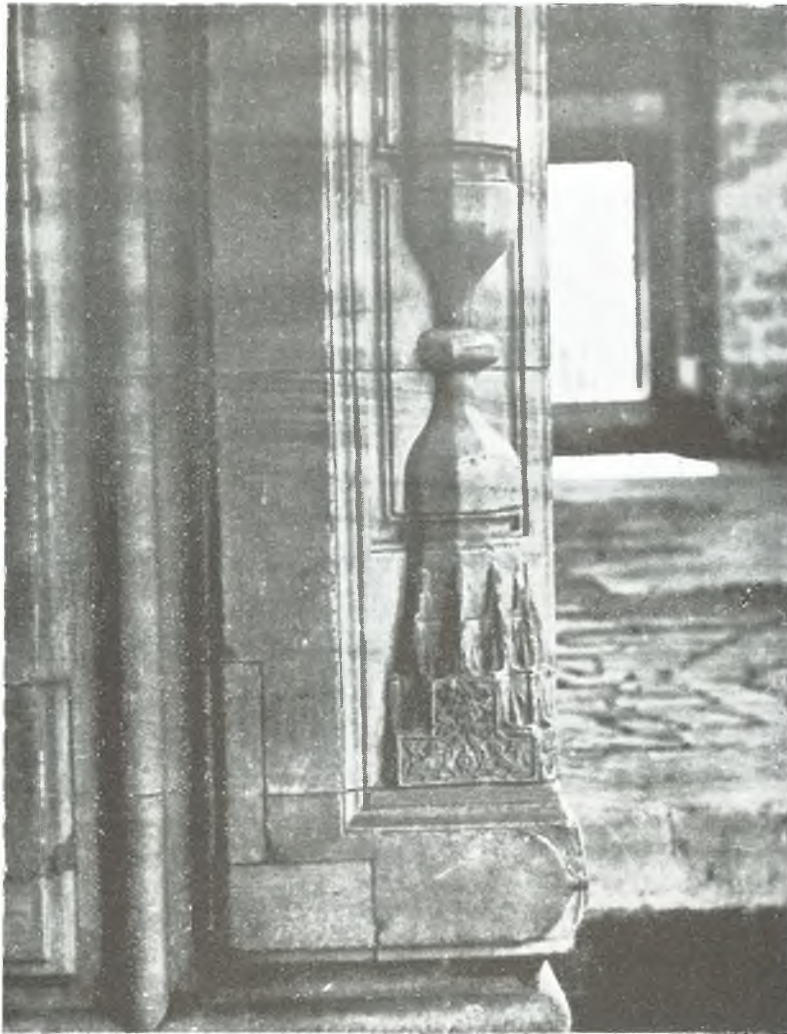
26 — Harici cephe pencereleri üstündeki tezyinat.
Yeşil porfir üzerine kakma olarak mermerle yazılar yazılmıştır. Pencere
molürleri daha ziyade Bursa uslubuna yakındır.

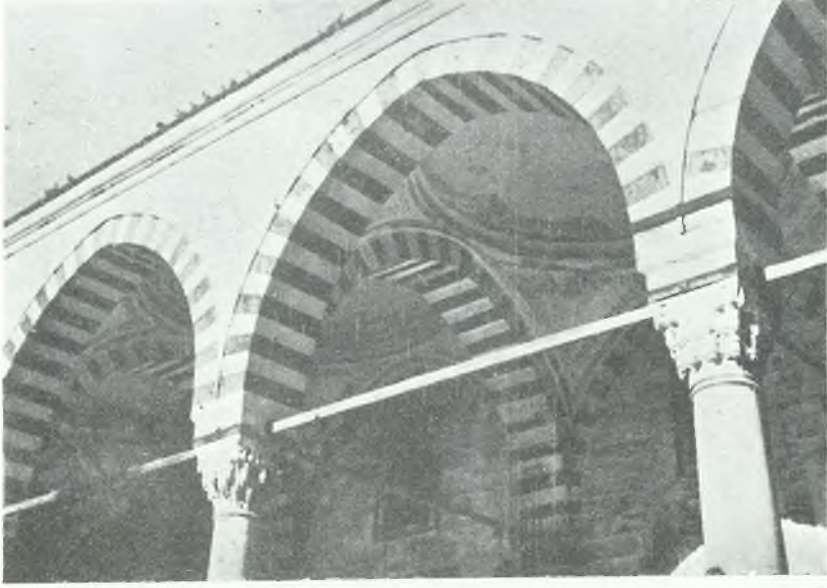
28 — Fatih Camii revaklı avlusunun esas kapı cephesi.
Bu cephe pencerelerinin üstlerindeki kemerlerin içi porfir üzerine mermerle
kakma olarak nefis sülüs hatla yazılar yazılmıştır. Pencereilerin
etrafı kâmilan molürlüdür.

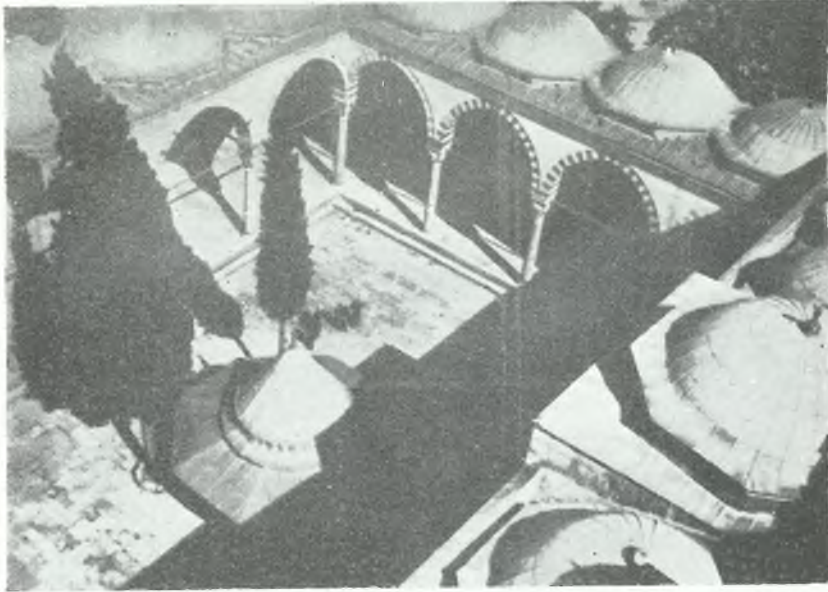
29 — Fatih Camii revaklı avlusunun ortasında bulunan bu şadırvan, avlunun boşluğunu yok eden mimarî bir elemandır. Külâhın meyli, saçakların çıkıntısı, yandaki serviler; parlak gri ve koyu yeşil renklerin imtizacı ayrı bir hususiyet arzetmektedir.

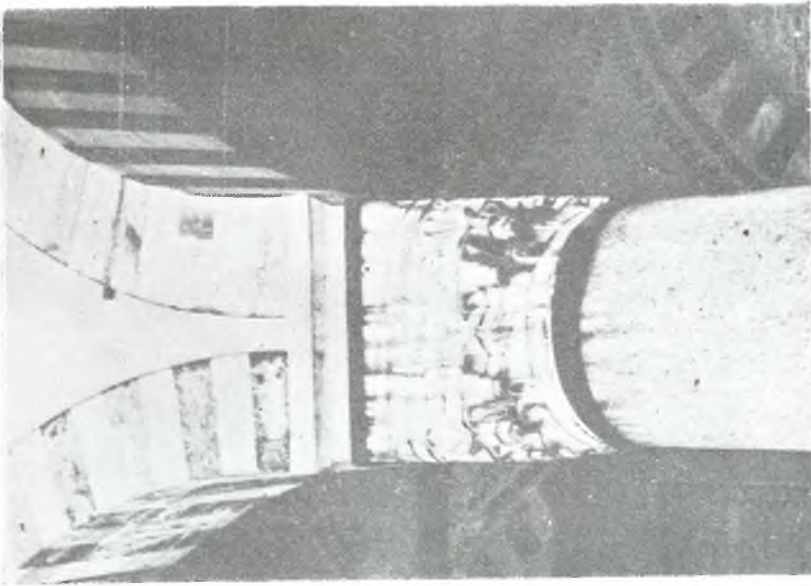
30 — Fatih Camii cümle kapısı kum saati ve tezyinatı

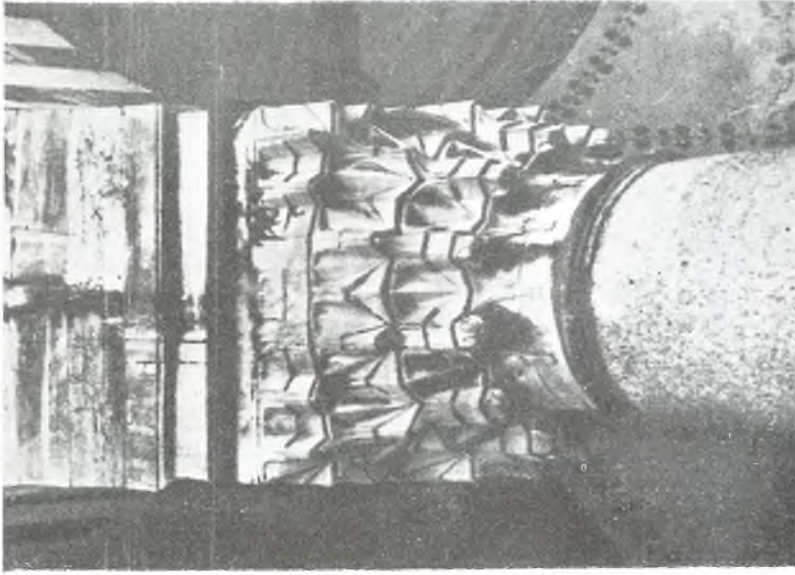
31 — Fatih Camii revaklı avlu kemerleri: Çok itina gösterilen bu kemerler ve başlıklar en sade fakat en halis san'at telâkkileriyle inşa olunmuştur. Bu tekemmülü yalnız klâsik devirde görebiliriz.

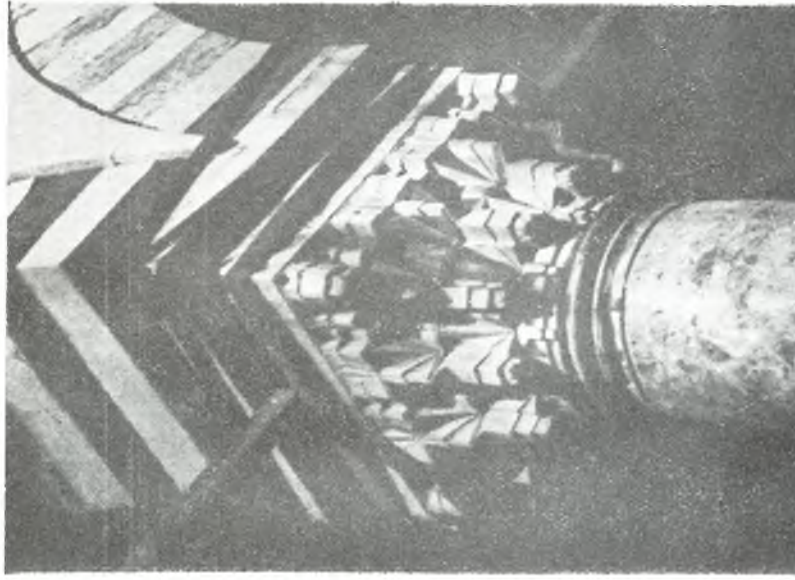
32 — Fatih Camii minaresinden iç avlunun görünüşü. Dört selvisi ile şadırvanın kuşbakışı bir resmi. Bu şadırvan, avluda bulunmaması çok büyük bir yokluk teşkil edecek kadar ehemmiyetlidir.

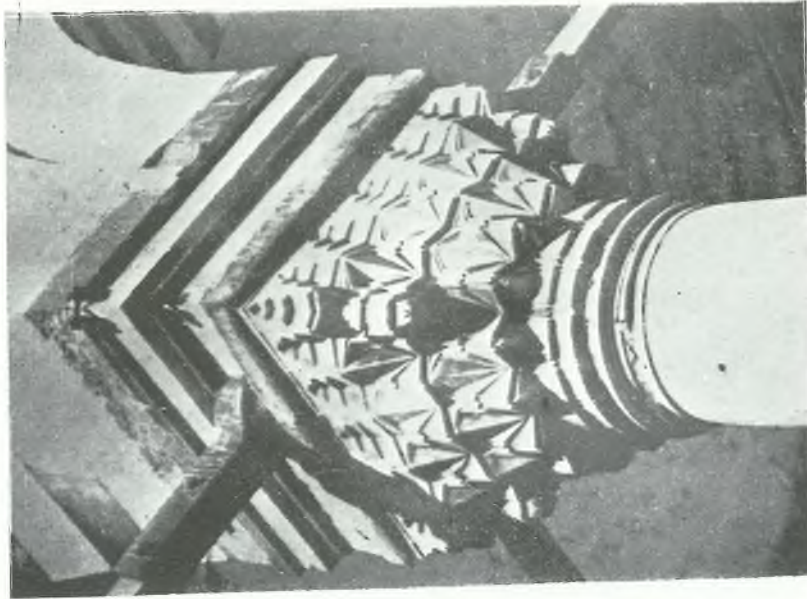
33 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

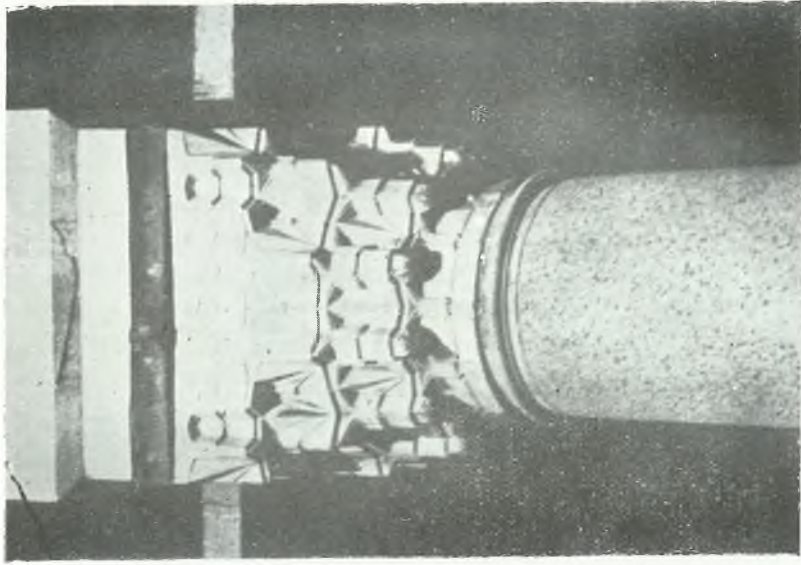
34 — Fatih Camii revaklı avlu direk başlıklarından Eski atih Camii bakıyerilerindendir.

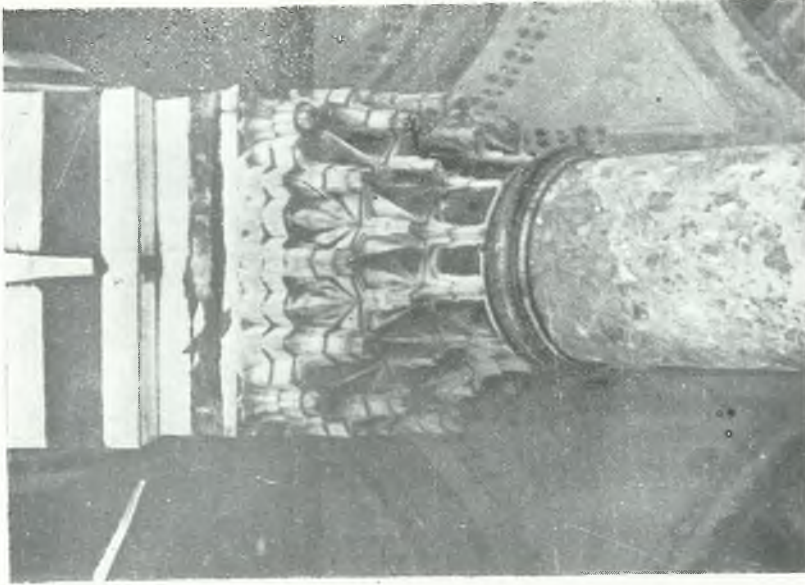
35 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

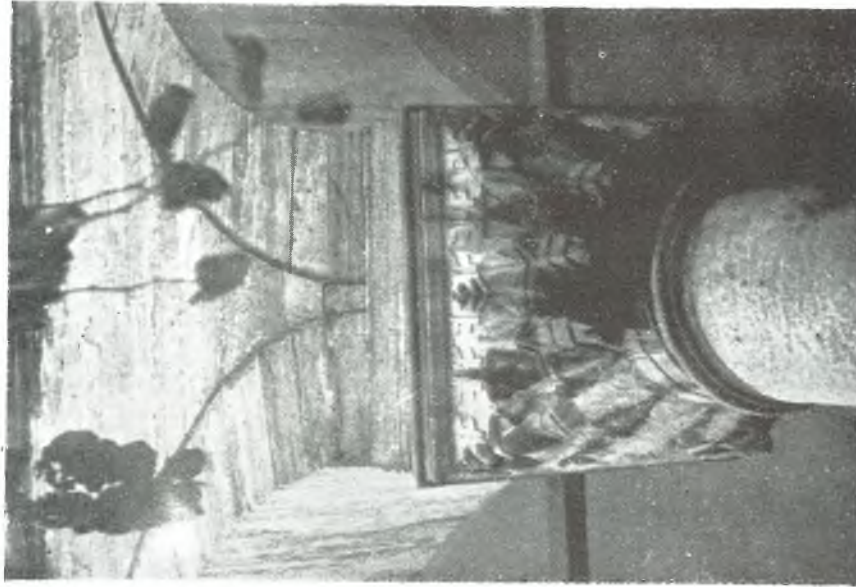
36 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından. Fatih devrinde imal edilmiş nefis bir eserdir.

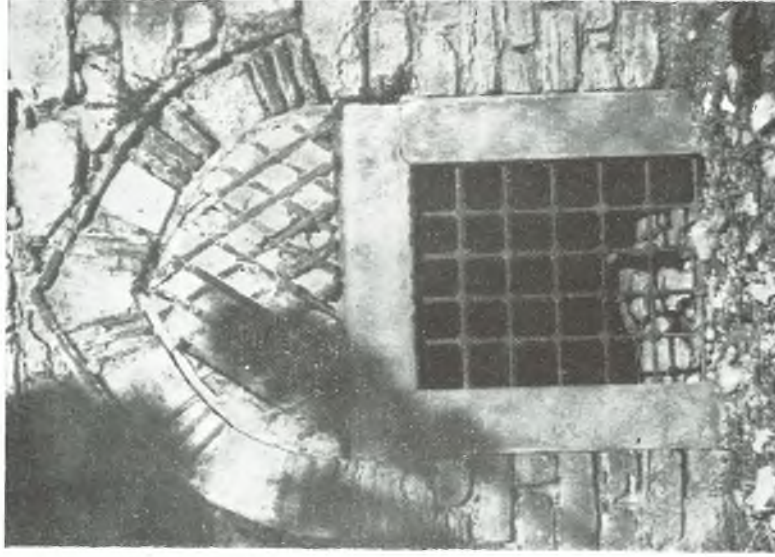
37 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

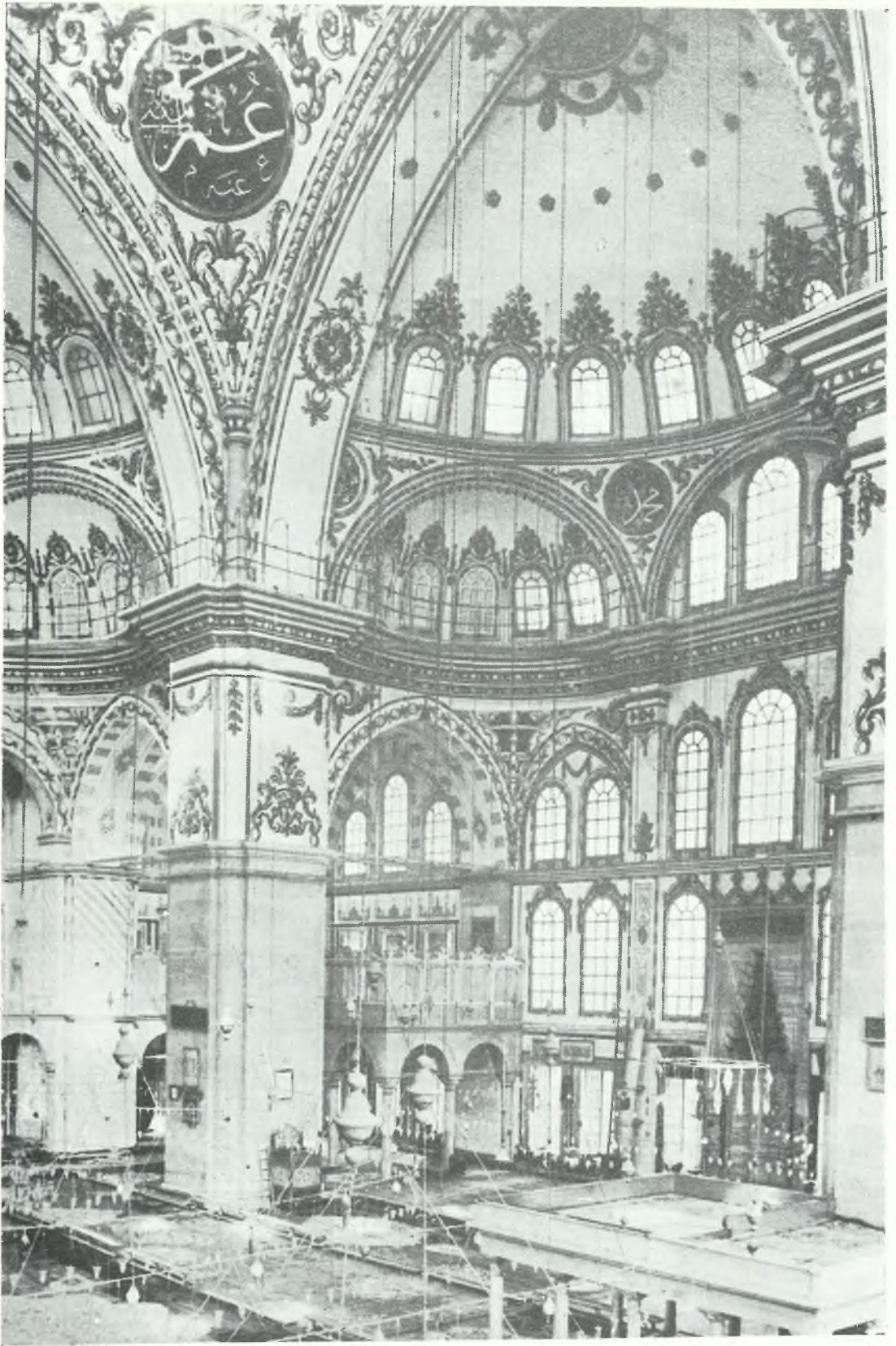
38 — Fatih Camii: Revaklı avlu direk başlıklarından

39 — Atikali paşa camiinde Beyazıd II. devrinden
kalma direk başlıklarından
(Diğer başlıklarla mukayese ediniz).

40 — Fatih medreselerinden birinin pencere üstü.
Tuğla tezyinatı dikkate şayandır.

41 — 1768 - 1771 yılları arasında inşa olunan bugünkü Fatih Camiinin dahilden görünüşü: Önde ilk binadan kalan mihrap görülmektedir. Kalem işleri XIX uncu asrın çok çirkin hatıralarıdır. Büyük kubbeyi tutan ayaklar mevzun ve hatlar sakın görülmekte ise de kıvrak barok silmeler lüzumsuz ve fazla hareketli hissedilmektedir..

42 — Bugünkü Fatih Camiinin kubbe ve büyük kemerleri.
Bu kemerler klâsik devir kemerlerinden daha sivridir. Silmeler ve alika nihayet-
lerindeki barok üslûbunun şekilleri ile dairevî tali kemerler;
gözümüze yabancı bir tesir vermektedir.

43 — Fatih Camii dahilinde mermer başlıklar
Bu başlıkların imal tarzı çok şayanı dikkat olmakla beraber barok tesirler rozaslarda sezilmektedir.

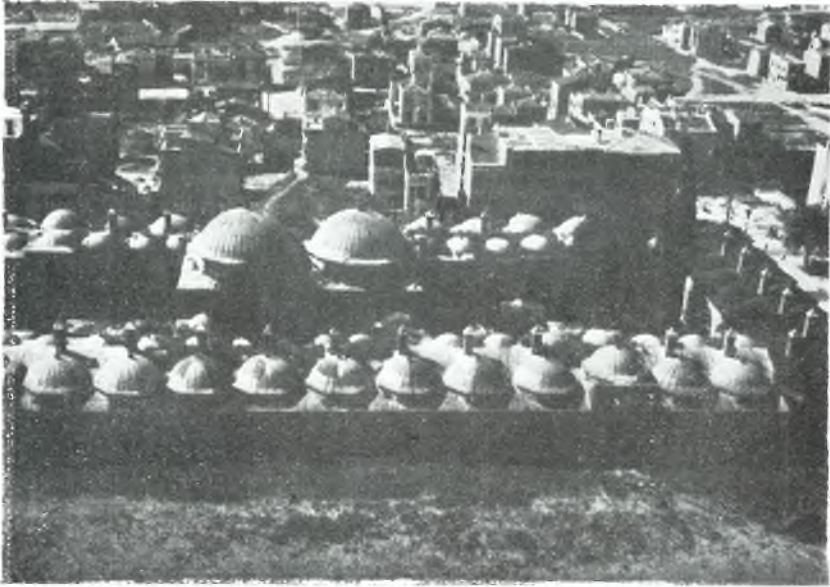

44 — Bugünkü Fatih Camiinde büyük mahfilin kapısı.

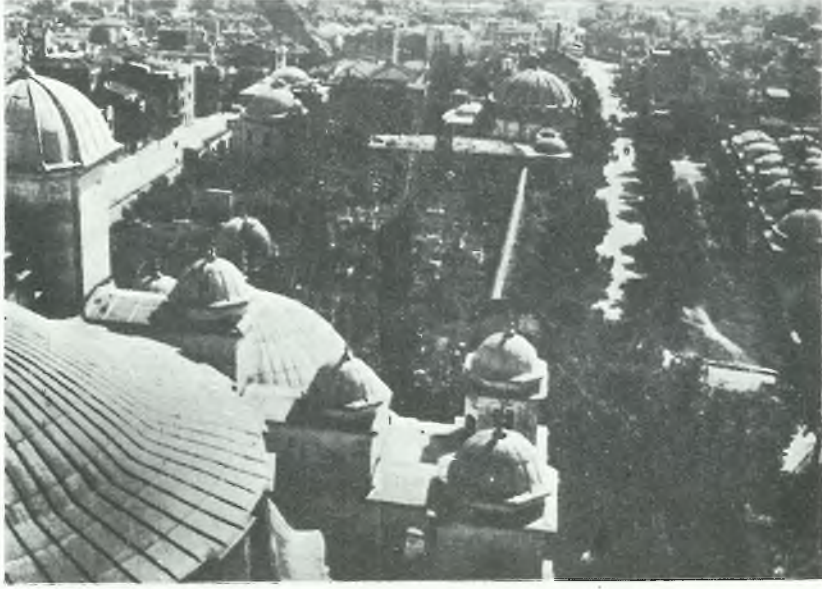

45 — Fatih Camii: Akdeniz baş ve orta kurşunlu medreselerinin minareden görünüşü

46 — Fatih Camii: Akdeniz orta çift kurşunlu medreselerinin minareden görünüşü.

47 — Fatih minarelerinden bugünkü cami kubbe taksimatının görünüşü.
Harici tecsimatın fazlalığı nazarı dikkati celbetmektedir.

48 — Fatih camii tabhane medresesi yanında develik adı verilen kervan-
saray binası. Bugün çökmüş bir vaziyettir.

49 — Fatih Darüşşifasında bakiye kalan yegâne kısım bu duvar parçasıdır.

50 — Fatih Camiinin tabhane medresesi yan cephesi.
Bu cephe 1767 zelzelesinde harap olduğundan 1771 yılında tamir olunmuştur. Bugün mevcut tadilat ile barok profiller o tamirin hatırasıdır.

51 — Fatih tabhane medresesinin dış kapısı.
Sakin hatlarla süslenmiş olan bu kapı ön plâna alınmakla tebarüz ettirilmiş ve ehemmiyet kazanmıştır.

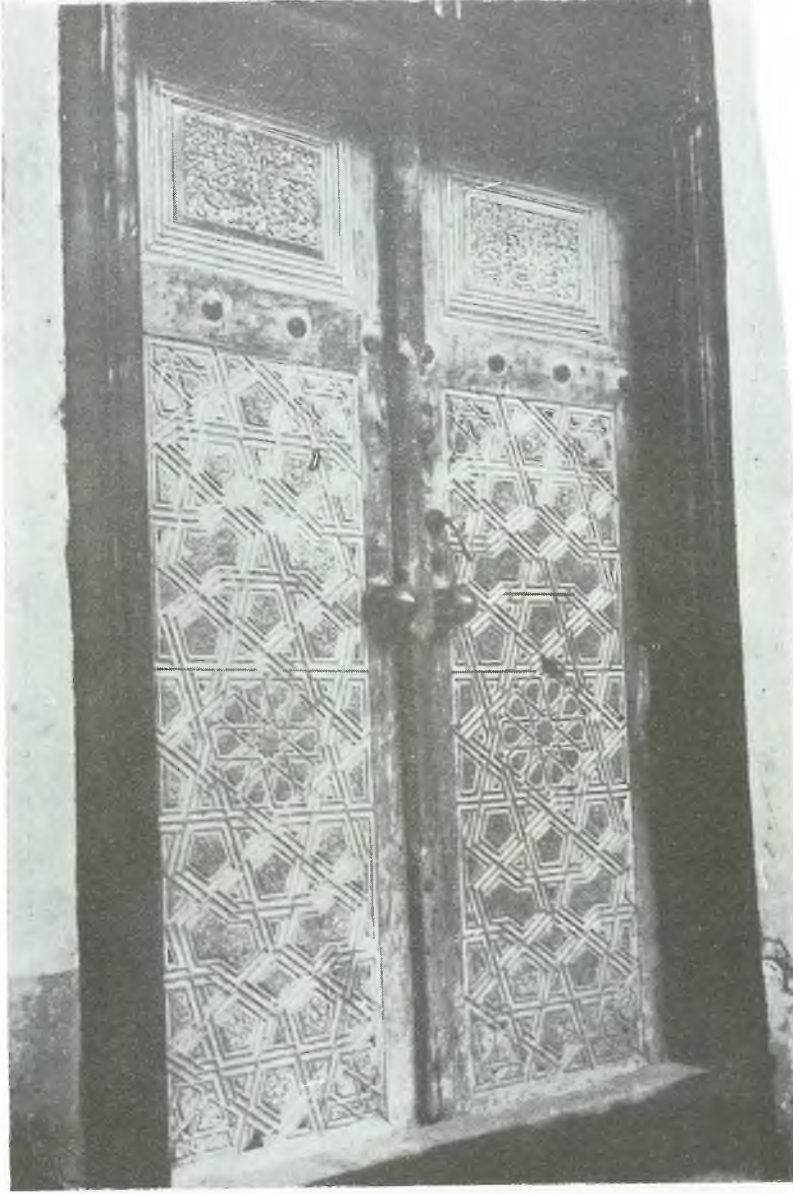

62 — Fatih medreselerinden birinin avlu giriş kemeri.
Bu kemer çok güzel çizilmiş ve inşa edilmiştir. 15 inci asrın inşa hususiyetlerini havidir.

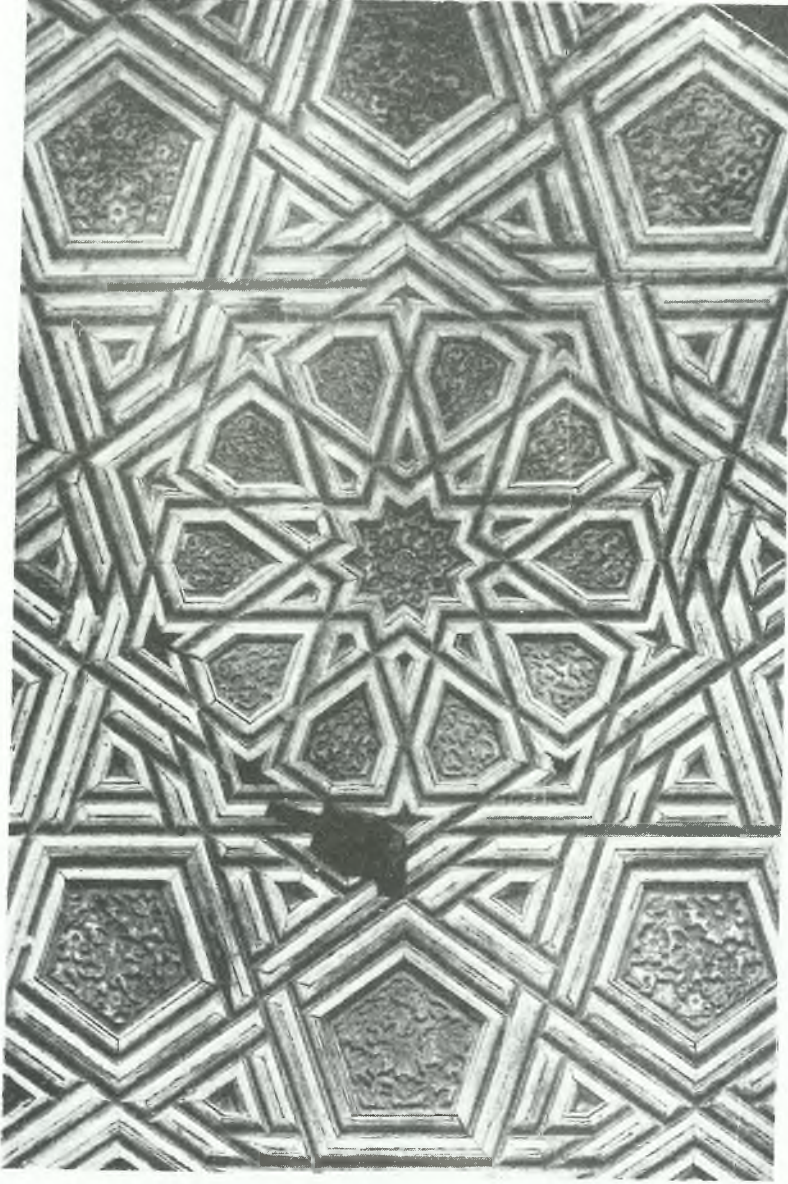
52 — Fatih tabhane medresesinin derşane cephesi.
Avlu revakları, buradaki kubbe teşkilâtı İznikte Nilüfer hatun
imaretine müşabihdir.

53 — Fatih Camii tabhane medresesinin derslane kapısı kanatları.
Bu çok nefis ağaç kapı kanatlarının işçiliğine pek az rastlanır.
Kitabe ve geçmeler beş asırdanberi hiç bozulmamış, bütün
san'atını muhafaza etmiştir.

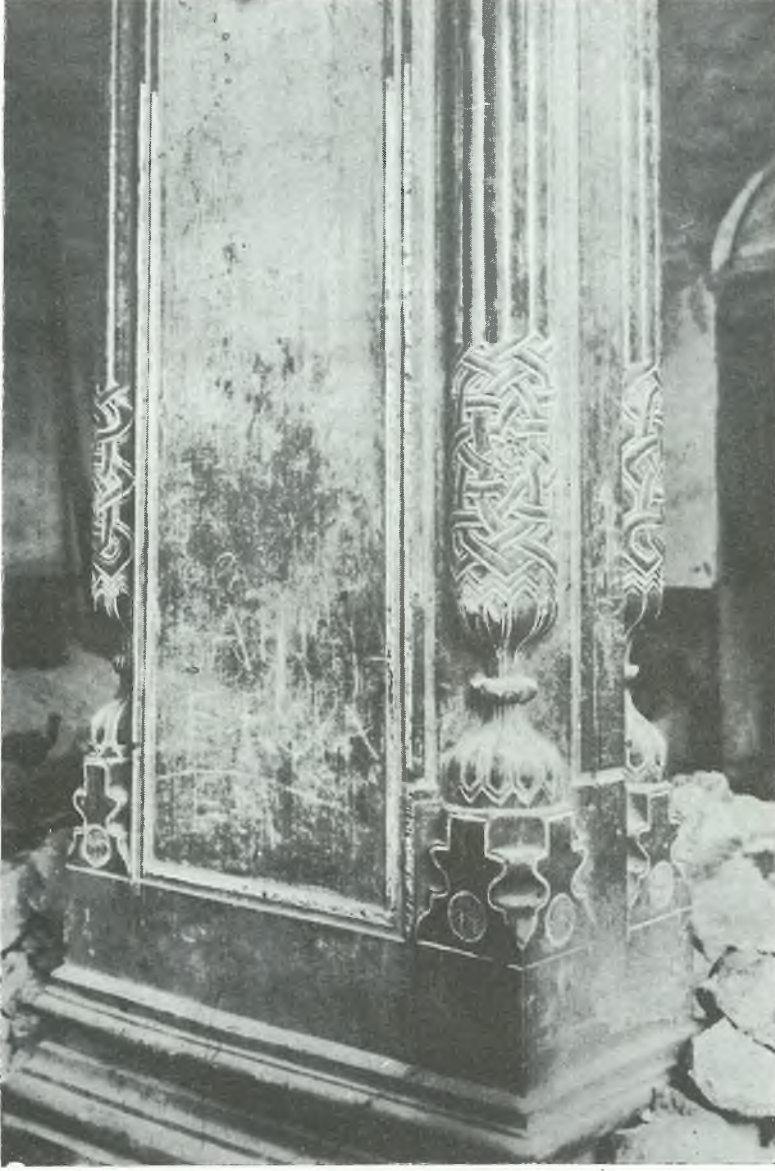
54 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. Çok kıymetli bir parçadır.

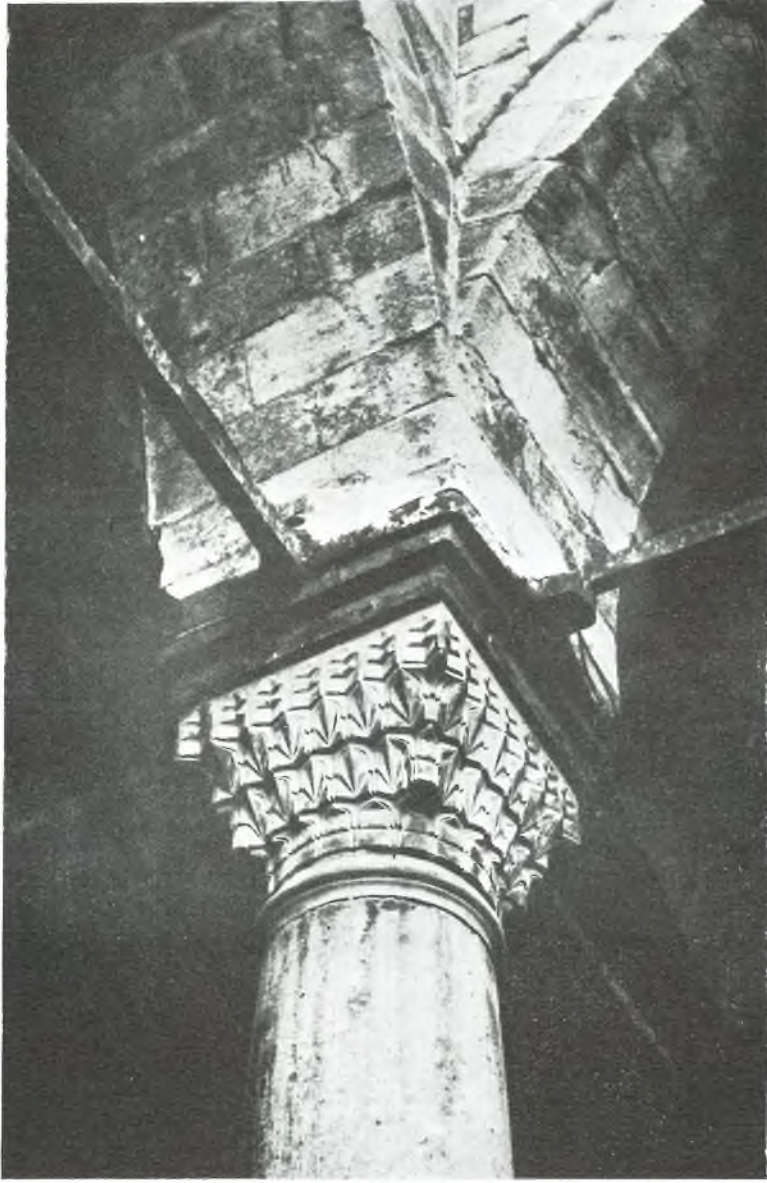
55 — Fatih tabhane medresesi: Dershane kapısının ağaç kanatlarından biri. İşçiliğin fevkalâdeliği beş asırlık olan bu kapının hali hazır vaziyetinden anlaşılır.

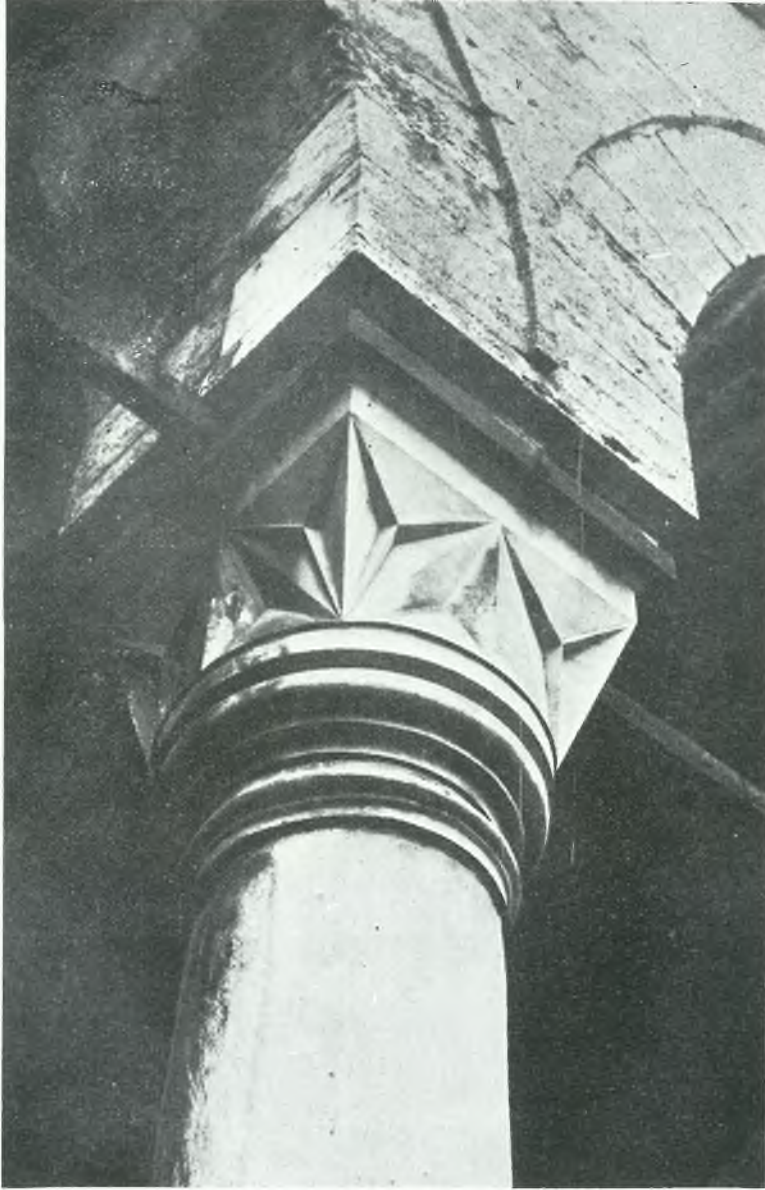
56 — Fatih tabhane medresesinde bulunan ve Türk mimarisinde çok orijinal bir parça olan bu direk kıymetli eserlerimizden­dir,

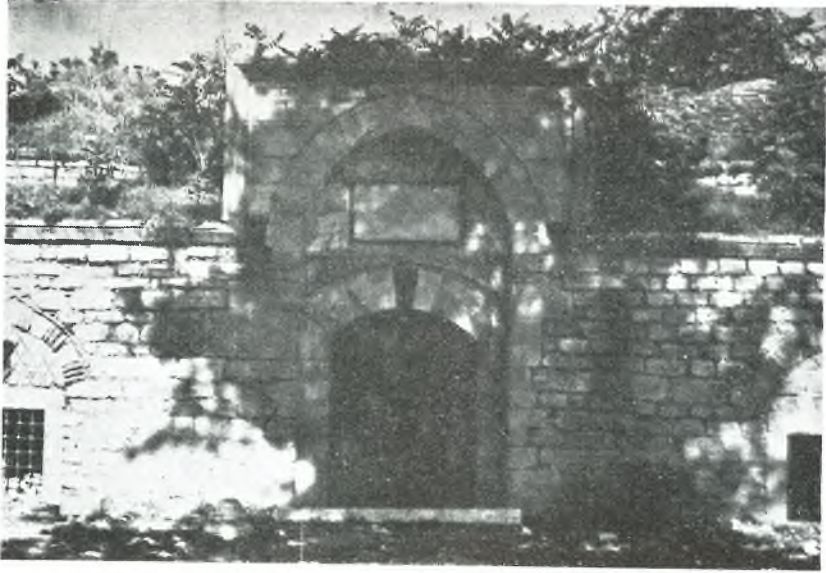
57 — Fatih tabhane medresesinde mevcut bu direkler mimarî tarihimize emsaline pek az rastladığımız bir unsurdur.

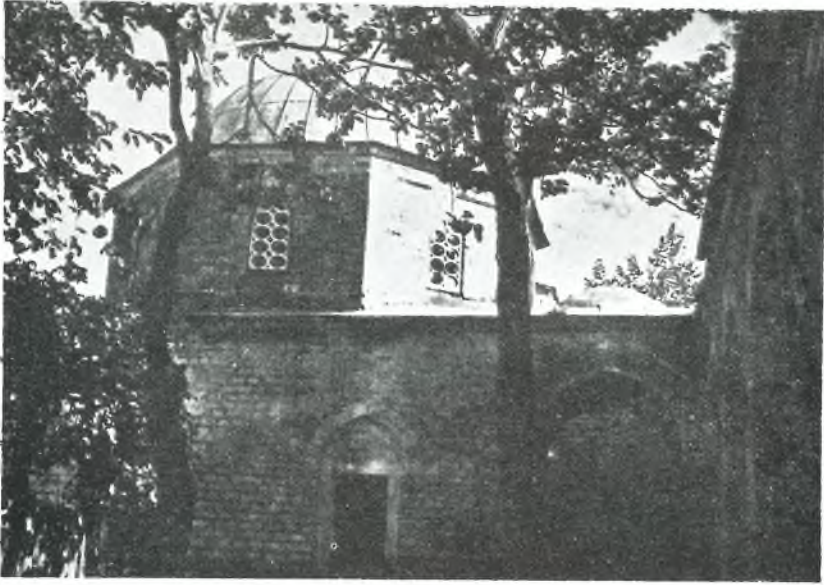
58 — Fatih tabhane medresesi direk başlıklarından biri. Fatih devrinden kalma başlıklardandır,

59 — Fatih tabhane medresesinde direk başlıklarından
Bu başlık Beyazid II devri başlıklarile mukayese edilmelidir,

60 — Fatih medreselerinden birinin kapısı.

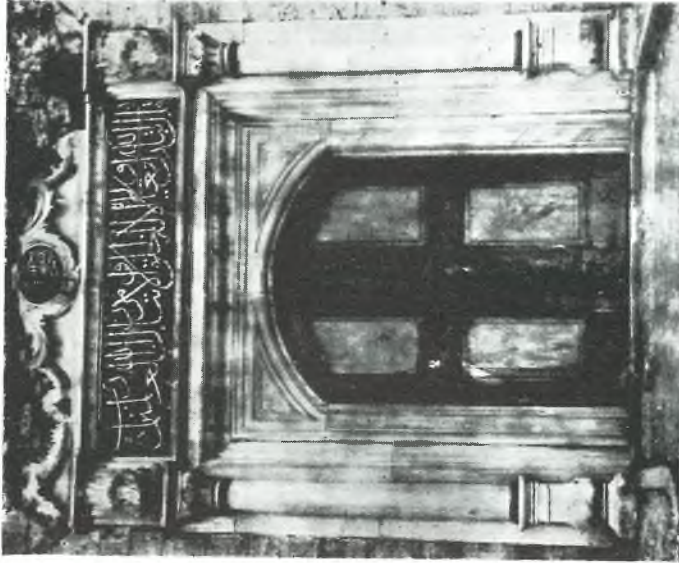

63 — Fatih camii medreselerinin dersane kubbelerinden
Fatih camiinin çevresindeki sekiz medresenin dersane kubbeleri başka
başka sistemde inşa edilmişlerdir. Fakat bir kısmının tanburları resimde
görüldüğü üzere fazla yüksektir. Bu hususiyet Bursa devri
karakterlerinden madut bir haldedir.

61 — Fatih medresesinin iç avlu revaklarından biri.

69 — Fatih camii hududu içinde 1232 de inşa olunan
Nakşidil mektebi bahçe kapısı.

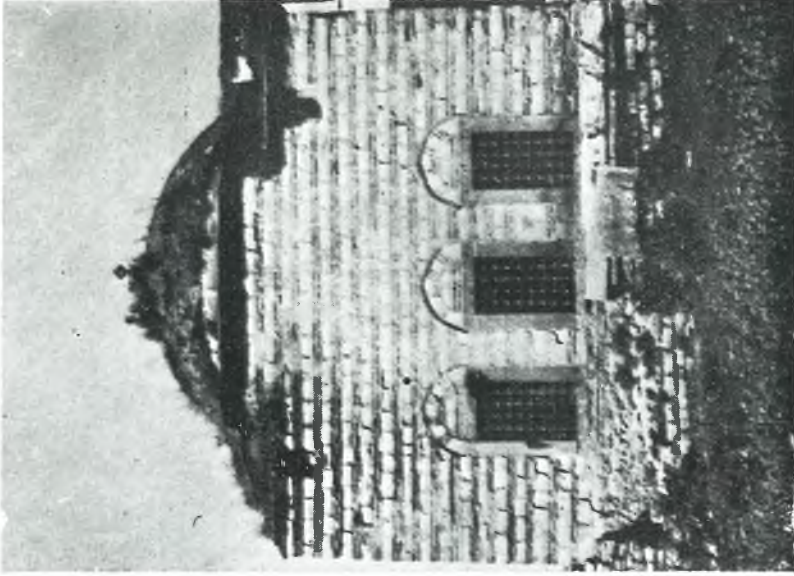
68 — Fatih Camii türbeler avlusunda Mahmud I.
tarafından 1755 tarihinde inşa ettirilen
kütüphane binası

64 — Fatih medreselerinden birinin avlusu ve tuğla kemerleri.
Bu inşa tarzı Fatih devri karakterlerini tamamen muhafaza etmektedir.

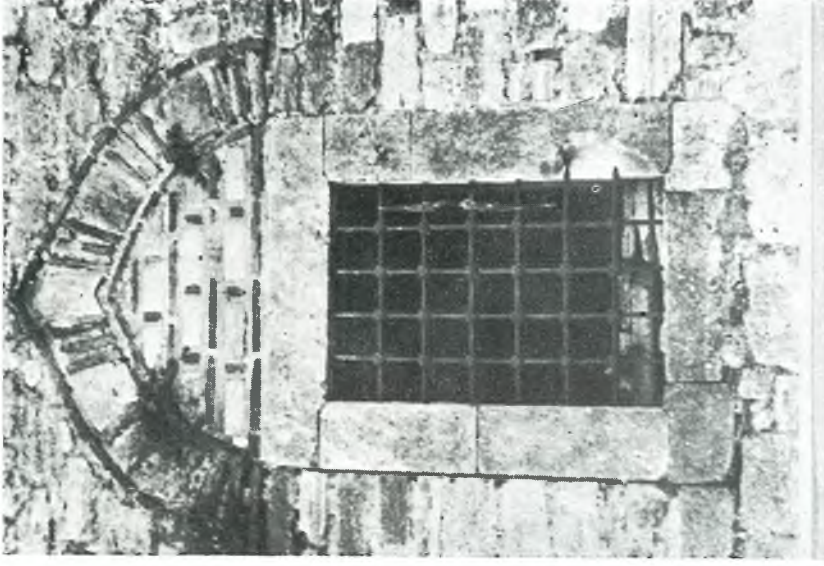

65 — Fatih medreselerinden birinde kemer ve duvar inşaatı
Tuğla ve taş işçiliği yalnız dahilde tatbik edilmiştir. Harici duvarlar
adi kesme taştan yapılmıştır.

67 — Fatih camii avlusunda ve Malta çarşısına nazır bina.

Mahmud I tarafından mektebi sıbyan olarak inşa ettirilmiştir.

66 — Fatih medreselerinin haricî pencere süğesi ve kemerleri.

Duvarlar tamamen basit kesme taş ve kemerler tuğladan inşa edilmiştir. Birkaç sıra tuğla hatıllar görülmektedir

70 — Fatihi Camii heyeti içinde 1232 de inşa ettirilen Nakşidil Sultan türbesi ve sebili

